

Jim Murdoch

**Zaštita
prava na slobodu misli,
savesti i veroispovesti
u okviru Evropske konvencije
o ljudskim pravima**

Priručnici Saveta Evrope za ljudska prava Savet Evrope

Funded
by the European Union
and the Council of Europe

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Implemented
by the Council of Europe

Jim Murdoch

**Zaštita prava na slobodu misli,
savesti i veroispovesti u okviru Evropske konvencije o
ljudskim pravima**

Priručnici Saveta Evrope za ljudska prava

Savet Evrope
Strazbur, 2013

Profesor Jim Murdoch predaje javno pravo na Univerzitetu u Glazgovu; ranije je bio šef tamošnje Pravne katedre. Njegovi istraživački interesi obuhvataju unutrašnje i evropsko pravo ljudskih prava. Redovno učestvuje na seminarima i u programima studijskih poseta koje Savet Evrope organizuje zemljama Centralne i Istočne Evrope, a posebno je zainteresovan za vansudske mehanizme ostvarivanja ljudskih prava.

Mišljenja izražena u ovoj publikaciji su mišljenja autora i ne obavezuju Savet Evrope na odgovornost. Ne treba ih tumačiti kao zvanična, obavezujuća pravna instrumenta. Mišljenja autora ne obavezuju vlade država članica Saveta Evrope, ili bilo koji drugi organ Saveta Evrope koji je postavljen na osnovu Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Generalni direktorat za ljudska prava i vladavinu prava
Savet Evrope
F-67075 Strasbourg Cedex
www.coe.int/justice

Englesko izdanje
© Savet Evrope, 2011

Srpsko izdanje
© Savet Evrope, 2013

Fotografija na koricama © rolffimages – Fotolia.com

Izdato u Savetu Evrope

Sadržaj

Član 9 Evropske Konvencije o ljudskim pravima	5	Konkretni aspekti slobode misli, savesti i veroispovesti koji proističu iz člana 9.	45
Predgovor	7	Mešanja u „ispoljavanje” individualnih uverenja: odbijanje služenja obaveznog vojnog roka	45
Sloboda misli, savesti i veroispovesti: međunarodni i regionalni standardi	10	Mešanja u „ispoljavanje” individualnih uverenja: prozelitizam	48
Tumačenje člana 9. Konvencije: opšta razmatranja	13	Mešanja u „ispoljavanje” vere ili uverenja: kazne zbog nošenja verskih simbola	51
Uvod	13	Mešanja u individualna uverenja: zahtev za plaćanje „crkvenog poreza”	53
Primenam člana 9: kontrolni spisak ključnih pitanja	14	Individualno „ispoljavanje” uverenja: zatvorenici i verska uverenja	55
Pitanje br. 1: Da li pritužba spada u obim zaštite člana 9?	15	Zahtev za neutralnost države: registracija vera, itd.	56
<i>Šta znači „misao, savest i veroispovest”?</i>	17	Zahtev za neutralnost države: kontrola bogomolja	61
<i>Forum internum</i>	19	Zahtev za neutralnost države: mešanje u unutrašnje sporove među pripadnicima neke verske zajednice	63
<i>Ispoljavanje vere ili uverenja</i>	22	Srodna jemstva po Konvenciji koja utiču na slobodno ispoljavanje savesti ili uverenja	67
<i>Kolektivni aspekt člana 9.</i>	24	Verska uverenja i obrazovanje: član 2. Protokola br. 1.	67
<i>Kolektivni aspekt člana 9. i priznavanje statusa „žrtve”</i>	26	Sloboda izražavanja misli, savesti i veroispovesti: član 10.	70
<i>Granice obima zaštite člana 9.</i>	27	Pitanja vezana za lečenje: član 8.	74
Pitanje br. 2: Da li je bilo mešanja u prava po članu 9?	28	Državno priznanje odluka crkvenih organa: član 6.	75
<i> Pozitivne obaveze</i>	29	Diskriminacija na osnovu veroispovesti ili uverenja	75
<i>Zapošljavanje i sloboda misli, savesti i veroispovesti</i>	31	Član 14.	76
<i>Dopuštanje odgovarajućeg priznanja verskih običaja</i>	34	Protokol br. 12.	81
Pitanje br. 3. Da li ograničenje ispovedanja vere ili uverenja ima legitiman cilj?	36	Zaključak	83
Pitanje br. 4. Da li je ograničenje „ispoljavanja” vere ili uverenja „propisano zakonom”?	38		
Pitanje br. 5. Da li je ograničenje „ispoljavanja“ vere ili uverenja „neophodno u demokratskom društvu“?	41		
<i>Nužnost i srazmernost; priroda „demokratskog društva”</i>	41		
<i>Unutrašnje polje slobodne procene</i>	43		

Član 9 Evropske Konvencije o ljudskim pravima

Sloboda misli, savesti i veroispovesti

1. Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu svakog da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, podučavanjem, običajima i obredom.
2. Sloboda ispovedanja vere ili ubedenja sme biti podvrgnuta samo zakonom propisanim ograničenjima neophodnim u demokratskom društvu u interesu javne bezbednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

Predgovor

Ovaj priručnik razmatra obim i sadržaj slobode misli, savesti i veroispovesti onako kako je to pre svega zajamčeno članom 9. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i kako se tumači u sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: Sud u Strazburu) i nekadašnje Evropske komisije za ljudska prava (u daljem tekstu: Komisija).¹

Osnovna odgovornost za primenu Konvencije je na državi. Stoga nam je cilj da ovaj priručnik posluži kao koncizni vodič koji će moći da bude od pomoći sudijama, nadležnim državnim zvaničnicima i advokatima koji se time u praksi bave, a potrebno im je da razumeju sudsku praksu po Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava u unutrašnjoj pravnoj i upravnoj praksi. Standardi i očekivanja iz Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava mogu se primeniti u celoj Evropi, ali supsidijarna priroda sistema zaštite kategorički nalaže da domaći subjekti odlučivanja – i, pre svega, domaće sudije – ostvare ta prava u domaćem pravu i praksi. Razume se, ovaj rad može poslužiti samo kao uvodni tekst, a ne kao konačan trak-

1. U interesu čitljivosti, u tekstu se pozivamo samo na naslove predmeta, a puni nazivi citiranih presuda mogu se naći u indeksu predmeta, na str. 87. Sve presude Suda u Strazburu, i bogat izbor odluka i izveštaja, objavljeni su u bazi podataka HUDOC, kojoj se može pristupiti na adresi <http://hudoc.echr.coe.int/>.

tat. Isto tako, on ne može da se proširi na raspravu o pitanju o tome koliku težinu domaće pravo treba da prida Konvenciji. Svakako da je važno to da li se Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava smatra višim zakonom ili ona samo ima veliku snagu ubeđivanja u domaćem pravu, ali bez obzira na to da li taj ugovor po snazi nadilazi unutrašnje pravo ili ne, još uvek je moguće sa izvesnom dozom sigurnosti kazati koji su to glavni razlozi i glavna razmišljanja koja neki domaći sudija ili javni zvaničnik mora imati na umu kad odlučuje u relevantnim predmetima na nivou države.

Jurisprudencija po članu 9. možda nije toliko bogata koliko je bogata i razučena jurisprudencija po nekim drugim odredbama Konvencije, ali je sudska praksa u toj oblasti često prilično složena. Veći deo te sudske prakse relativno je novog datuma,² i mada Sud u Strazburu izvesne aspekte slobode misli, savesti i veroispovesti i dalje razmatra kao da još uvek nije imao

2. Povrede člana 9. ustanovljene su u 35 presuda između 1959. i 2010. godine (devet presuda odnosilo se na Grčku, pet na Rusiju, četiri na Bugarsku, po tri presude su donete u odnosu na Letoniju, Moldaviju, Tursku i Ukrajinu, a po jedna u odnosu na Austriju, Gruziju, Poljsku, San Marino i Švajcarsku): *European Court Annual Report 2010* (2011), pp 157–158. Prva takva presuda kojom je ustanovljeno kršenje člana 9. bila je presuda *Kokkinakis v. Greece*, izrečena je 1993. Ta presuda će biti razmotrena dole, na str. 37.

moгуćnost da pruži autoritativno tumačenje svih aspekata te teme, ipak postoji izvestan broj važnih odluka i presuda koje mogu pomoći da se razjasne primena, priroda i važnost tog jemstva. Reč je o odredbi koja pruža zaštitu osnovnom sistemu uverenja svakog pojedinca i njegovom pravu da ta uverenja izrazi bilo pojedinačno bilo zajedno s drugima, i u privatnoj i u javnoj sferi. Sudska praksa razjašnjava da se od državnih organa ne traži samo da se uzdrže od bilo kakve radnje koja bi predstavljala mešanje u ono što predstavlja misli, savest i veroispovest, već i da u izvesnim okolnostima preduzme pozitivne mere kako bi negovala i zaštitila tu slobodu. Opseg pitanja koja mogu iskrsnuti u skladu sa članom 9. veoma je širok: na primer, treba li zabraniti ispoljavanje verskih simbola u državnim prostorijama, kada se u krivičnopravnom smislu mogu zabraniti pokušaji prozelitizma, postoji li odgovornost za uočavanje izuzetaka od obaveze služenja vojnog roka, da li se od javnih zvaničnika ili demokratski izabраниh predstavnika može tražiti da polažu zakletvu na vernost ili da li je dopustivo zabraniti izgradnju minareta ili nošenje marama na glavi. Takva pitanja mogu izazvati političku debatu i ona to neretko i čine. Takva pitanja takođe mogu biti postavljena u pravnim postupcima koji se vode u unutrašnjopravnom sistemu kada je za njihovo rešavanje pred domaćim sudovima potrebna jasna spoznaja očekivanja koja proističu iz normi zaštite ljudskih prava.

Razmatranje nekih ključnih slučajeva u sudskoj praksi pomaže da se razjasni kako tekst Konvencije nije ništa drugo do polazište za razumevanje tog jemstva. Stoga je od životnog

značaja svest o relevantnoj sudskoj praksi. Za pravnike iz kontinentalne evropske pravne tradicije to može podrazumevati i potrebu za nekim dodatnim objašnjenjima. Kako je to formulisao jedan bivši predsednik Suda u Strazburu, „ublažena doktrina presedana” jeste ono što primenjuje Sud u Strazburu kako bi dao smernice nacionalnim sudovima i subjektima političkog odlučivanja o razvoju zaštite ljudskih prava.³ Ta „doktrina presedana” neophodna je u interesu pravne sigurnosti i jednakosti pred zakonom. Ipak, ona je „ublažena” potrebom da se obezbedi da Konvencija i dalje odražava promene u težnjama i vrednostima društva. S tih razloga, Konvencija je „živi instrument”.⁴ Analiza sudske prakse takođe pruža uvid u temeljne vrednosti na kojima počiva ova jurisprudencija. Sve te pretpostavke koje leže u osnovi člana o kome je reč često se mogu razaznati u odlukama i presudama Suda u Strazburu kao mogućnost za razradu načela koja bi trebalo da slede domaći sudovi i oni koji donose političke odluke. Stoga u praksi Suda u Strazburu postoji jedan vrlo izražen prognostički aspekt, zato što, iako ne možemo govoriti o tome da slučajevi iz prakse nude gotove presedane za domaće sudske instance, ipak postoji izvesna racionalna i načelna potka koja može poslužiti kao uputstvo i inspiracija.

Još dve stvari za kraj. Prvo, ovaj priručnik se prevashodno bavi članom 9. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava.

3. Evropski sud za ljudska prava, *Annual Report* 2005, p. 27.

4. Jedan nedavni primer u vezi s primenom „živog instrumenta” može se naći u presudi *Bayatyan v. Armenia* [GC], razmotrenoj dole, na str. 48 ff.

Međutim, izvesna pitanja koja se tiču savesti i uverenja mogu iskrsnuti i u vezi s drugim odredbama tog ugovora, tako da smo smatrali za potrebno da ukratko ukažemo na neka srodna jemstva koja su od posebnog značaja za slobodu misli, savesti i veroispovesti. To se pre svega odnosi – a biće sasvim jasno iz ovog razmatranja – na činjenicu da je član 9. i u tekstualnom i u vrednosnom smislu tesno povezan sa jemstvom slobode izražavanja koje je sadržano u članu 10. i s pravom na udruživanje iz člana 11.⁵ Dodatne odredbe pružaju podršku, kao član 2. Protokola br. 1, koji nalaže da se poštuje pravo roditelja da obrazovanje i nastava njihove dece budu u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima. Drugo, prilikom razmatranja obima odgovornosti države po Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava, biće neophodno ispitati da li su te odgovornosti na bilo koji način izmenjene na nivou države. Pre

5. Cf *Young, James and Webster v. the United Kingdom*, stav 57: „Zaštita ličnog mišljenja koju pružaju članovi 9. i 10. u obliku slobode misli, savesti i veroispovesti i slobode izražavanja istovremeno je i jedna od svrha slobode udruživanja koja je zajemčena članom.”

svega, član 57. dopušta da svaka država, prilikom potpisivanja Konvencije ili prilikom deponovanja instrumenta ratifikacije, može izraziti rezervu na svaku odredbu Konvencije u obimu u kome neki zakon koji je tada na snazi na njenoj teritoriji nije saglasan s tom odredbom.

Ono što sada sledi jeste osnovni uvid u međašnje slučajeve u ovoj oblasti. Ono zbog čega je proučavanje člana 9. (i srodnih jemstava) toliko fascinantno nije samo činjenična pozadina mnogih predmeta, već su to načela tumačenja koje je Sud u Strazburu tokom vremena razradio i konsolidovao. Poseban kontekst mnogih predmeta pruža uvid u bogato tkanje evropske kulturne, verske, istorijske raznovrsnosti. Ipak, Sud u Strazburu je nastojao da celom kontinentu nametne jedinstven niz vrednosti koje će pomoći Evropi da se pripremi za izazove koje donosi u sve većoj meri sekularno i u sve većoj meri multikonfesionalno društvo i da se pomiri s tim izazovima. Ovo je bojni zov na poštovanje i vrednovanje pluralizma i tolerancije. Pravo na slobodu savesti ne može se uzimati zdravo za gotovo.

Sloboda misli, savesti i veroispovesti: međunarodni i regionalni standardi

Jemstva verske slobode i poštovanja savesti i uverenja neminovno se nalaze u ustavima svih liberalnodemokratskih društava i u međunarodnim i regionalnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava. U izvesnom smislu to odražava brigu koja je u vreme izrade tih instrumenata postojala među onima koji su ih pisali. Postoji mnoštvo primera za to, i svaki od tih primera sadrži formulaciju koja se veoma suptilno i iznijan-sirano razlikuje od druge po tome šta je u njoj naglašeno. Tako član 18. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. utvrđuje da:

Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i vere; ovo pravo uključuje slobodu promene vere ili ubeđenja i slobodu da čovek bilo sam ili u zajednici s drugima, javno ili privatno, manifestuje svoju veru ili ubeđenje putem nastave vršenja kulta ili obavljanja obreda.

Nešto potpunija formulacija (koja obuhvata i pozivanje na obrazovanje, ali isključuje izričito priznanje prava na promenu verskih uverenja) nalazi se u članu 18. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima iz 1966:

1. Svako lice ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti. To pravo podrazumeva slobodu ispovedanja i primanja vere ili ubeđenja po svom nahodjenju, kao i slobodu da tu veru ili ubeđenje ispoljava pojedinačno ili zajedno s drugima, kako javno, tako i privatno, kroz kult, vršenje verskih i ritualnih obreda i veronauku.
2. Niko ne može biti predmet prinude kojom bi se kršila sloboda njegovog ispovedanja ili primanja vere ili ubeđenja po njegovom nahodjenju.
3. Sloboda ispoljavanja vere ili ubeđenja može biti predmet samo onih ograničenja koja predviđa zakon, a koja su nužna radi zaštite javne bezbednosti, reda, zdravlja ili morala, ili pak osnovnih prava i sloboda drugih lica.
4. Države-članice ovog pakta obavezuju se da poštuju slobodu roditelja, a u datom slučaju zakonitih staratelja, da obezbede svojoj deci ono versko i moralno obrazovanje koje je u skladu s njihovim sopstvenim ubeđenjima

Takva jemstva se nalaze i u drugim instrumentima na regionalnom nivou. Tako, na primer, član 12. Američke konvencije o

ljudskim pravima utvrđuje da sloboda savesti i veroispovesti obuhvata:

pravo na negovanje ili promenu veroispovesti ili uverenja i pravo na ispovedanje ili širenje vlastite veroispovesti ili uverenja, bilo pojedinačno bilo zajedno s drugima, kako javno, tako i privatno,

dok član 8. Afričke povelje o ljudskim pravima i pravima naroda precizira da:

Sloboda savesti, propovedanje i slobodno ispovedanje veroispovesti zajamčeni su,

i potom dodaje da:

Niko ne može, u skladu sa zakonom i poretkom, biti podvrgnut ograničenjima u ostvarivanju tih sloboda.

U Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava ključna jemstva koja pružaju zaštitu slobode misli, savesti i veroispovesti ili uverenja mogu se naći u dvema odredbama.

Prvo, član 9. utvrđuje da:

1. Svako ima pravo na slobodu misli, savesti i veroispovesti; to pravo uključuje slobodu promene vere ili uverenja i slobodu čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom.

2. Sloboda ispovedanja vere ili ubedenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu u interesu javne bez-

bednosti, radi zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih.

Drugo, član 2. Protokola br. 1. uz Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava u kontekstu prava na obrazovanje utvrđuje da:

Niko ne može biti lišen prava na obrazovanje. U vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave, Država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima.

Tako se sloboda misli, savesti i veroispovesti prevashodno tumače kao individualno pravo, ali je reč o individualnom pravu koje se često ostvaruje u saradnji s drugima. Razume se, osećaj zajedništva se u samoidentifikaciji lako i u znatnoj meri može povezati sa određenom veroispovešću. To odražavaju i nacionalni, regionalni i međunarodni pravni instrumenti. Dok su neke evropske države izričito utemeljene na načelu sekularizma (ili *laïcité*), što nalaže odvojenost državnih institucija i njihovih predstavnika s jedne strane i verskih organizacija, s druge strane, mnogi državni ustavi izričito priznaju određenu veru kao „etabliiranu” crkvu te države.⁶ Takva situacija nije inkompatibilna sa slobodom veroispovesti ako se na odgovarajući način obezbedi mogućnost individualnih uverenja i ostalih ver-

6. Na primer, crkve ustanovljene kao državne postoje kao ustavna kategorija u skandinavskim zemljama; u Velikoj Britaniji kao takve su priznate i Škotska crkva i Anglikanska crkva (iako je priroda njihovog statusa dijametralno različita).

oisповести.⁷ Na evropskom nivou, ta spoznaja veze između grupnog identiteta i verskih uverenja može se naći u naglasku na zaštiti prava pripadnika manjina. Tako se u preambuli Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina konkretno priznaje da pluralističko i istinski demokratsko društvo treba da poštuje ne samo etnički, kulturni, jezički i verski identitet svakog pripadnika nacionalne manjine već i da stvara odgovarajuće uslove koji im omogućuju da izraze, očuvaju i razviju taj identitet.

Drugačije rečeno, kulturni diverzitet treba da se tumači kao ono što obogaćuje, a ne ono što deli.⁸ Stoga se strane ugovornice obavezuju da stvaraju potrebne uslove kako bi pripadnici nacionalnih manjina očuvali i razvijali svoju kulturu i sačuvali neophodne elemente svog identiteta, naime religiju, jezik, tradicije i kulturno nasleđe.⁹

7. Više o tome vidi na str. 56 i dalje, dole.

8. ETS No. 157 (1995). Prema stanju od 31. oktobra 2011, taj ugovor su ratifikovale sve zemlje-članice Saveta Evrope sa izuzetkom Andore, Belgije, Francuske, Grčke, Islanda, Luksemburga, Monaka i Turske.

Okvirna konvencija odražava pretpostavku na kojoj počiva – da pluralizam i tolerancija predstavljaju žig, osnovni znak raspoznavanja demokratskog društva u Evropi. Druge inicijative Saveta Evrope nastoje da promovišu te vrednosti. Tako Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije (ECRI) nastoji da deluje protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma i netolerancije boreći se protiv diskriminacije i predrasuda po osnovu rase, boje kože, jezika, veroispovesti, nacionalnosti ili nacionalnog ili etničkog porekla.¹⁰ Evropa velike raznolikosti i mnogih religija nalaže posebnu brigu za zaštitu ostvarivanja slobode misli, savesti i veroispovesti.

-
9. Okvirna konvencija član 5(1), koja je stupila na snagu 1998; vidi takođe, npr., član 8: „Strane ugovornice se obavezuju da priznaju da svaki pripadnik nacionalne manjine ima pravo da izražava svoju religiju ili veru i da ustanovljava verske institucije, organizacije i udruženja.”
 10. Komisija donosi političke preporuke o opštim temama i među drugim državama širi primere dobre prakse, u isto vreme nastojeći da promoviše interkulturalno razumevanje i poštovanje u civilnom društvu. Ona takođe može da izdaje saopštenja o aktuelnim pitanjima koja izazivaju zabrinutost. Vidi, npr., saopštenja o zabrani izgradnje minareta u Švajcarskoj: doc CRI (2009) 32, stav 33.

Tumačenje člana 9. Konvencije: opšta razmatranja

Uvod

Poslednjih godina ne samo da se povećao broj predstavi u kojima se podnosioci pozivaju na navodno kršenje člana 9. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava već su te predstave postale i znatno složenije. Zaista, sve donedavno, praksa Suda u Strazburu i bivše komisije po članu 9. Konvencije bila je prilično oskudna. Jurisprudencija se mahom kristalisala oko nekih diskretnih pitanja, kao što je sloboda veroispovesti u zatvorima ili sukob između poštovanja veroispovesti i ugovornih obaveza u ugovorima o radu. Sem toga, ima relativno malo slučajeva u kojima se radilo o kolektivnom izražavanju veroispovesti. Ta situacija je verovatno ukazivala na visok nivo poštovanja koji se, u celini uzet, pridavao slobodi misli, savesti i veroispovesti u većini zemalja-članica Saveta Evrope u to vreme, jer su verska i filozofska tolerancija i poštovanje raznolikosti vrednosti koje su odavno ukorenjene, ili su to, u najmanju ruku, oni ciljevi kojima se od davnina aktivno teži. Posledica takvog stanja bilo je to što je onima koji komentarišu član 9. bilo teško da razaberu bilo kakvo inherentno načelo ili vrednosti koje definišu tumačenje tog jemstva. Poslednjih godina, međutim, Sud u Strazburu je u sve većem broju

ključnih slučajeva pozivan da se pozabavi pitanjima obima i sadržaja člana 9; pritom je reč o širokom i raznovrsnom dijapazonu pitanja, a sudske odluke i presude u tim predmetima pružaju mogućnost da se još jednom naglasi centralni značaj koji verska i filozofska uverenja imaju u evropskom društvu i da se istaknu ključne vrednosti pluralizma i tolerancije.

Član 9. je i u tekstualnom i u vrednosnom smislu blizak susednim jemstvima u ugovoru. Član 9. ne jemči samo slobodu misli, savesti i veroispovesti, već i njihovo aktivno manifestovanje, odnosno ispovedanje. To znači da postoji jasna veza, kako u smislu tekstualne formulacije, tako i u smislu suštinskog sadržaja, sa slobodom izražavanja i slobodom okupljanja i udruživanja u smislu člana 10. i člana 11. Zaista, mnogobrojne predstave u kojima se podnosioci žale na navodno kršenje prava na učestvovanje u životu demokratskog društva mogu takode sadržati i pozivanje na član 9, iako je Sud u Strazburu u mnogim slučajevima mogao da zaključi kako pitanja koja su otvorena u jednoj predstavi mogu na bolji način da se reše pozivanjem na jedno od tih drugih dvaju jemstava, tako što će se pitanje razmotriti kao ono koje spada u kategoriju slobode izražavanja i član 10,¹¹ ili kao pitanje koje spada u opseg člana

11, odnosno jemstva slobode udruživanja koje taj član pruža.¹² U isto vreme, član 9. obuhvata i neke vrednosti koje su povezane sa zahtevom za poštovanje privatnog života koji je sadržan u članu 8. On takođe ima i blisku vezu s pravima roditelja da njihova filozofska i verska uverenja budu poštovana kada je reč o obrazovanju njihove dece, u smislu člana 2. Protokola br. 1. Oba navedena jemstva važna su u tom smislu što pomažu da se zaštiti i neguje razvoj individualnog identiteta. Ipak, i ovde bi možda bilo primerenije ako bi se neko pitanje koje podnosilac predstavke prezentira u smislu člana 9. sagledalo sa stanovišta jedne od navedenih dveju odredaba.¹³ Sem toga, izvesni aspekti ostvarivanja slobode uverenja i savesti mogu iskrsnuti i u vezi s drugim jemstvima, kao što je član 6. kada je reč o pravu na pristup sudu radi utvrđivanja građanskih prava pripadnika neke verske zajednice¹⁴ ili član. 1. Protokola br. 1 kada je reč o imovinskim pravima.¹⁵ Stoga se veoma pažljivo mora voditi računa da se utvrdi da li je član 9. zapravo *lex specialis* u rešavanju nekog konkretnog predmeta.

Primena člana 9: kontrolni spisak ključnih pitanja

Jemstvo nije apsolutno. Prvi stav člana 9. proglašava slobodu misli, savesti i veroispovesti, ali se u drugom članu priznaje da postoje izvesna ograničenja u pogledu izražavanja ubeđenja ili ispovedanja vere koja se mogu smatrati opravdanima. Prvi stav tog člana inspirisan je tekstom Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima; drugi stav umnogome ponavlja formulu koja je upotrebljena za uspostavljanje ravnoteže između individualnih prava i odgovarajućih konkurentnih odredaba sadržanih drugde u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava, najočiglednije u čl. 8, 10. i 11. (Takav pristup nalazimo i u članu 18. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, na šta je gore već ukazano.)

Posledica navedene tekstualne formulacije jeste to što se treba pozabaviti sa sledećih pet ključnih pitanja:

- ❖ Koliki je obim zaštite određenog jemstva?
- ❖ Da li je bilo mešanja u zajemčeno pravo?
- ❖ Da li to mešanje ima legitimni cilj?
- ❖ Da li je mešanje „propisano zakonom“?
- ❖ Da li je mešanje „neophodno u demokratskom društvu“?

Drugačije rečeno, prvo se (u svetlosti prvog stava) mora utvrditi da li je član 9. primenljiv, a ako jeste, onda valja utvrditi da li je došlo do *mešanja* u to jemstvo; drugo (u svetlosti drugog stava), treba ustanoviti da li je bilo *povrede* odredbe tako što će se oceniti vrednost opravdanja mešanja. (Setite se da predstavka

11. Npr., *Feldek v. Slovakia*; *Van den Dungen v. the Netherlands*.
 12. Npr., *Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey* [GC].
 13. Npr., *Hoffman v. Austria*, razmotreno na str. 80.
 14. Npr., *Canea Catholic Church v. Greece*.
 15. *Holy Monasteries v. Greece*.

upućena Sudu u Strazburu mora takođe biti proglašena *prihvatljivom*, jer neko ko želi da iskoristi mehanizam osnaženja koji pruža Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava mora preskočiti izvestan broj prepreka u pogledu prihvatljivosti, uključujući iscrpljenost unutrašnjih pravnih lekova. Rasprava o zahtevima u pogledu prihvatljivosti znatno prevazilazi obim ovog priručnika, mada ćemo nešto niže ukratko razmotriti to pitanje kako bismo ustanovili kada i u kojoj meri udruženja, kao što su crkve ili verske zajednice mogu biti smatrani „žrtvom” u smislu podnošenja predstave.)¹⁶

To je pet pitanja na koja valja naći odgovore pozivanjem na postojeću sudsku praksu po članu 9. Razmatranje opšte primene tih testova takođe će pružiti uvid u razumevanje isprepletenosti navedene odredbe i drugih jemstava po Konvenciji, kao i sagledavanje ključnih aspekata u pristupu tumačenju koji je karakterističan za Sud u Strazburu. Posle toga biće razmotreni nešto specifičniji (to jest, u većoj meri tematski određeni) aspekti zaštite prema datom jemstvu (uključujući i takva pitanja kao što su prava zatvorenika, registracija verskih zajednica i kulturnih mesta, kao i propisane načine oblačenja). Iako se sudska praksa i ova rasprava mahom usredsređuju na verska uverenja, od ključnog je značaja podsetiti se da se ista načela primenjuju i u vezi s drugim filozofskim uverenjima koja nisu zasnovana na veri.

16. Vidi str. 24, dole.

Pitanje br. 1: Da li pritužba spada u obim zaštite člana 9?

Obim zaštite koju pruža član 9. potencijalno je širok. Ta odredba se ne odnosi samo na privatna ili lična uverenja već i na kolektivne manifestacije tog mišljenja ili vere, pojedinačno ili zajedno s drugima. Član 9. na taj način ima i spoljni i unutrašnji aspekt; spoljni aspekt može obuhvatiti praksu uverenja bilo u privatnoj, bilo u javnoj sferi.

To znači da će nametanje pojedincima neke radnje ili prakse koja je suprotna njihovim ličnim uverenjima, kao što je zahtev da položi versku zakletvu¹⁷ ili da prisustvuje nekom verskom obredu,¹⁸ otvoriti pitanja po članu 9; nasuprot tome, ako se uvede neko ograničenje na radnje ili ponašanja koja su uslovljena uverenjem, kao što je zabrana nošenja verske odeće u javnosti¹⁹ ili zabrana ubeđivanja drugih da prihvate određenu veru²⁰ takođe spadati u polje zaštite ovog jemstva. U isto to polje dejstva spadaće i ograničenja prava pripadnika neke vere da ostvaruju kolektivnu slobodu veroispovesti, kao što su ograničenja u pogledu osnivanja bogomolja,²¹ odbijanja registracije verskih grupa²² ili ograničenje slobode kretanje zbog kojih pripadnici neke verske zajednice nisu u mogućnosti da se

17. *Buscarini and others v. San Marino*, st. 34–41, stav 34.

18. *Cf Valsamis v. Greece*, st. 21–37. (nema mešanja u prava po članu 9), razmotreno dole, na str. 29.

19. *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, st. 44–52.

20. *Kokkinakis v. Greece*, st. 31–33.

21. *Manoussakis and others v. Greece*, st. 36–53.

22. Vidi str. 56, dole.

okupe za zajedničku molitvu.²³ Državni organi vlasti moraju se takođe uzdržati i od nepotrebnog mešanja u aktivnosti verskih grupa, a ako to ne učine, mogu se otvoriti pitanja po članu 9.²⁴

U žiži pažnje jemstva po članu 9. jesu privatna i lična uverenja u svojim individualnim i kolektivnim manifestacijama. Međutim, izraz „ispovedanje” u tekstu ne obuhvata svaki čin koji je motivisan veroispovešću ili uverenjem.²⁵ Odlaganje posmrtnih ostataka u skladu s verskim željama verovatno ne obuhvata slobodu misli, savesti ili veroispovesti, već se s tim u vezi pre mogu otvoriti pitanja poštovanja privatnog i porodičnog života po članu 8.²⁶ Isto tako, država nije u obavezi da se prilagodi zahtevu nekog poreskog obveznika da novac od njegovih poreskih uplata ulaže isključivo u određene svrhe²⁷ ili da korišćenje određenog jezika treba dozvoliti u sklopu ostvarivanja slobode misli.²⁸ Obim zaštite te odredbe se takođe ne proširuje na

23. *Cyprus v. Turkey* [GC], st. 242–246.

24. Vidi str. 63, dole

25. *Cserjés v. Hungary* (odl.).

26. *X v. Germany* (1981) (ovo pitanje, međutim, može spadati i u polje dejstva člana 8). Vidi *Sabanchiyeva and others v. Russia* (odl.) (odbijanje da se vrate tela navodnih terorista koje su ubile policijske snage: predstava prihvatljiva sa stanovišta čl. 3, 8, i 9, sagledanih zajedno i u vezi sa čl. 13. i 14).

27. *C. v. the United Kingdom* (jedan kveker se protivio tome da novac koji on plaća na ime poreza odlazi u vojne svrhe; Komisija je primetila da član 9. ne može uvek jemčiti pravo na određeno ponašanje u javnoj sferi [na primer, odbijanje plaćanja poreza] na način koji diktiraju uverenja); i *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain* (odl.) (pripadnicima jedne crkve nije bilo moguće da deo svog poreza na prihod namene podršci svoje crkve, na isti način na koji pripadnicima Rimokatoličke crkve nije omogućeno da otvore pitanje po članu 9. sagledanog zajedno sa članom 14: država ima izvesno polje slobodnog odlučivanja u onim pitanjima kod kojih ne postoji zajednička evropska praksa).

pitanja kao što je nemogućnost razvoda,²⁹ potom na navode o diskriminaciji u primeni poreskih propisa³⁰ ili na lišavanje verskih organizacija materijalnih resursa kojima su ranije raspolagale.³¹ Međutim, ako država učini i korak dalje od svojih osnovnih obaveza po članu 9. i stvori *dodatna* prava koja spadaju u šire polje dejstva slobode veroispovesti ili savesti, ta prava su onda zaštićena članom 14. u vezi sa članom 9. od proizvoljne primene unutrašnjeg prava.³² Ta tema će biti detaljnije razmotrena dalje u tekstu.³³

Zaštita koju pruža član 9. suštinski predstavlja pitanje koje evropske države moraju da uredi u svojoj nadležnosti, pa je stoga iz teksta tog člana moguće izvesti sasvim malo toga što bi moglo biti od pomoći kada je pojedinac suočen s pretnjom proterivanja u drugu zemlju za koju se tvrdi da u njoj postoji

28. *Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium*.

29. *Johnston and others v. Ireland*, st. 62–63. (pitanja razmatrana sa stanovišta čl. 8, 12. i 14).

30. *Darby v. Sweden*, st. 28–35 (predstavka odbačena shodno članu 1. Protokola br. 1. sagledanog zajedno sa članom 14; Sud u Strazburu je stao na stanovišta da to što je određena crkva u državi ustanovljena kao državna ne otvara pitanje po članu 9. ako je pripadništvo toj crkvi dobrovoljno [stav 35]).

31. *Holy Monasteries v. Greece*, st. 86–87. (pitanja su razmatrana po članu 1. Protokola br. 1, zato što se pritužba nije odnosila na objekte s „molitvenom namenom”).

32. *Savez Crkava „Riječ Života” and others v. Croatia*, st. 55–59. i 85–93. (neravno-pravno određivanje kriterijuma za pravo na priznanje prava da brakovi sklopljeni verskim obredom budu tretirani jednako kao i građanski brakovi i da se dozvoli versko obrazovanje u javnim školama: povreda člana 14. u vezi sa članom 9, jer iako ta prava ne mogu biti izvedena iz EKLP, diskriminatorne mere nisu opravdane).

33. Na str. 76.

realna opasnost da će mu sloboda veroispovesti biti uskraćena bude li u nju vraćen ili proteran.³⁴ S druge strane, iako je kontrola imigracije po pravilu stvar koja ne spada u okvir jemstava po Konvenciji, odbijanje da se dopusti licu sa stalnim boravkom da ponovo uđe u zemlju u kojoj ima boravak zbog njegovih verskih uverenja može dovesti do toga da se otvore pitanja po članu 9. u nekim određenim slučajevima.³⁵

Šta znači „misao, savest i veroispovest“?

Upotreba izraza „misli, savesti i veroispovesti“ (i „vera ili ubedenja“ u stavu 2) sugerise potencijalno širok obim zaštite člana 9, ali u sudskoj praksi prihvaćen je nešto uži pristup. Na primer, „svest“ o pripadanju nekoj manjinskoj grupi (i, kao posledica toga, težnja da se zaštiti kulturni identitet te grupe)³⁶ ne

otvara nijedno pitanje po članu 9. Isto tako „uverenje“ nije isto što i „misao, tj. stav“, zato što, da bi spadala u obim zaštite člana 9, lična uverenja moraju zadovoljiti dva testa: prvo, uverenje mora „dosegnuti izvestan nivo spoznaje, ozbiljnosti, kohezije i važnosti“; drugo, uverenje mora biti takvo da je kompatibilno s poštovanjem ljudskog dostojanstva. Drugačije rečeno, uverenje se mora odnositi na neki „važan i suštinski aspekt ljudskog života i ponašanja“ i takođe mora biti takvo da se smatra dostojnim zaštite u evropskom demokratskom društvu.³⁷ Uverenje u ispravnost potpomognutog samoubistva³⁸ ili jezičkih sklonosti³⁹ ili u određeni način odlaganja posmrtnih ostataka⁴⁰ ne obuhvataju „ubedenja“ u smislu navedene odredbe. S druge strane, pacifizam,⁴¹ ateizam⁴² i veganizam⁴³ predstavljaju vrednosno orijentisane sisteme koje očigledno obuhvata član 9. Politička ideologija, kao što je komunizam takođe zadovoljava ta merila.⁴⁴ Važno je, međutim, primetiti da se mešanja u izražavanje misli ili savesti često tretiraju kao mere koje otvaraju pitanja iz domena jemstva slobode izražavanja po članu 10. ili jemstva slobode udruživanja iz člana 11.⁴⁵

34. *Z and T v. the United Kingdom* (odl.) (pakistanski hrišćani kojima je pretilo deportovanje u Pakistan: Sud nije mogao da isključi mogućnost da, sasvim izuzetno, član 9. može biti jedan od pravnih osnova za pitanja koja se postavljaju u predmetima proterivanja, ipak je teško predvideti takve okolnosti u kojima se ni u jednoj situaciji neće otvoriti pitanje odgovornosti po članu 3). Vidi, takođe, *Al-Nashif and others v. Bulgaria* (deportacija zbog toga što je podnosilac predstavke bez propisne dozvole predavao islamsku veru: s obzirom na to da je zaključeno da će ta deportacija predstavljati kršenje člana 8, nije bilo potrebe da se pitanje posebno razmatra sa stanovišta člana 9).

35. *Nolan and K v. Russia*, st. 61–75. (onemogućavanje stranca sa stalnim boravkom u zemlji da ponovo uđe u nju zbog aktivnosti koje je obavljao kao pripadnik Crkve ujedinjenja: povreda prava po Konvenciji). Vidi, takođe, *Perry v. Latvia*, st. 51–66, o kome će biti više reči na str. 40; kao i *El Majaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands* (brisanje) [GC], st. 27–35. (predstavka upućena zbog odbijanja izdavanja radne dozvole za mesto imama izbrisano sa spiska predmeta pošto je novi zahtev za izdavanje radne dozvole bio pozitivno rešen).

36. *Sidiropoulos and others v. Greece*, stav 41.

37. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, stav 36.

38. *Pretty v. the United Kingdom*.

39. *Belgian Linguistic case*, Law, stav 6.

40. *X v. Germany* (1981) (međutim, ovo pitanje može spadati i u obim člana 8).

41. *Arrowsmith v. the United Kingdom*.

42. *Angelini v. Sweden*.

43. *C. W. v. the United Kingdom*.

44. *Hazar, Hazar and Acik v. Turkey*.

45. Vidi, na primer, *Vogt v. Germany*.

Veliki deo te jurisprudencije bavi se verskim uverenjima. Na samom početku, međutim, važno je naglasiti da je članom 9. zaštićeno i *neverovanje* isto onako kao što su zaštićena i verska uverenja:

Kao što je utvrđeno u članu 9, sloboda misli, savesti i veroispovesti predstavlja jedan od temelja „demokratskog društva” u smislu Konvencije. To je, u svojoj religijskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji tvore identitet vernika i njihovo poimanje života, ali je to isto tako i dragoceno sredstvo za ateiste, agnostike, skeptike i one koji ne haju za veru. Pluralizam koji je neraskidivo povezan s demokratskim društvom i koji je s teškom mukom izvojevan posle niza stoleća, upravo od toga zavisi.

Tačno je da je religijska sloboda prvenstveno pitanje individualne svesti, ali ona isto tako, *inter alia*, podrazumeva i slobodu da se „ispoljava vera”. Postojanje verskih ubedenja dokazuje se rečima i delima: to dvoje je tesno povezano. Prema članu 9, sloboda ispoljavanja vere nije ostvarljiva samo u zajednici sa drugima, „javno” i u krugu onih s kojima se deli veroispovest, već se vera može ispoljavati i „privatno”; štaviše, to u načelu obuhvata pravo da se za svoju veru pokuša privoleti bližnji, recimo „učanjem”, jer bi, kad tog načela ne bi bilo, „sloboda promene vere ili uverenja” zajemčena članom 9, verovatno ostala samo mrtvo slovo na papiru.⁴⁶

46. *Kokkinakis v. Greece*, stav 31.

Nije se smatralo da je neophodno dati konačno, zaokruženo tumačenje pojma „veroispovesti”. Zapravo, Sud je konkretno utvrdio da:

„očigledno nije zadatak ovog suda da *in abstracto* da li neki korpus uverenja i običaja koji su iz njega proistekli predstavlja ili ne predstavlja 'veroispovest.’”⁴⁷

U predmetu *Kimlya and others v. Russia*, na primer, postavilo se pitanje može li se Sajentološka crkva priznati kao „veroispovest”. Iako ne postoji evropski konsenzus o verskoj prirodi nekog takvog korpusa (kao što je slučaj sa sajentologijom), Sud u Strazburu je „budući da je osetljiv na supsidijarnu prirodu svoje uloge” mogao jednostavno da se osloni na stav koji su zauzeli domaći organi vlasti. Tu je Sajentološki centar bio u početku registrovan kao telo koje nije versko, pa je potom raspušten upravo zbog verske prirode svojih aktivnosti. Međutim, to što je upravo taj osnov iskorišćen za obustavu rada tog centra bilo je dovoljno da Sud u Strazburu na osnovu toga smatra da je tu reč o primeni člana 9.⁴⁸ Svakako, one veroispovesti koje su najrasprostranjenije (*mainstream*) spremno se prihvataju kao sistemi ubedenja koji ulaze u obim zaštite po ovom članu,⁴⁹ a na sličan način su obuhvaćene i manjinske varijante tih religija.⁵⁰ Starije vere, kao što je druidska (keltska) takođe se kvalifikuju⁵¹ kao i verski pokreti novijeg porekla, kao

47. *Kimlya and others v. Russia*, stav 79.

48. *Kimlya and others v. Russia*, st. 79–81.

49. Vidi, npr., *ISKCON and 8 others v. the United Kingdom* (odl.).

50. Npr. *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC].

što su Jehovini svedoci,⁵² Munova sekta,⁵³ Ošov pokret⁵⁴ i Centar božanske svetlosti.⁵⁵ Međutim, u jednom ranijem predmetu ostalo je otvoreno pitanje da li to važi i za pokret Vika, tako da, ako postoji sumnja u vezi s tim pitanjem, može da se očekuje od podnosioca predstave da sam dokaže kako određena „religija” zaista postoji.⁵⁶

Forum internum

U samoj svojoj srži, član 9. nastoji da spreči državnu indoktrinaciju pojedinaca time što će dopustiti razvoj, usavršavanje i konačnu promenu misli, savesti i veroispovesti. Sve to obuhvata oblast koja se često označava kao *forum internum*.⁵⁷ Na primer, namera da se glasa za određenu stranku suštinski predstavlja misao svedenu u *forum internum* birača i njeno postojanje ne može se ni dokazati niti osporiti sve dotle dok se ona ne izrazi kroz čin glasanja i ukoliko se ne izrazi kroz taj čin.⁵⁸

Iščitavanjem teksta člana 9. uočava se da su pravo na posedovanje ideja i pravo na promenu ideja apsolutna prava, dok stav 2. utvrđuje da samo „sloboda ispovedanja vere ili ubeđenja”

može biti podvrgnuta ograničenjima unutrašnjeg prava u posebnim okolnostima. Iz teksta, dakle, jasno sledi da sloboda misli, savesti i veroispovesti koja *ne obuhvata* ispoljavanje vere ili uverenja ne može biti predmet državnog mešanja. Svakako, mora biti omogućeno da pojedinac napusti neku versku zajednicu ili neku veroispovest.⁵⁹ Bilo kako bilo, teško je predvideti okolnosti – čak i u slučaju rata ili vanredne situacije na nivou cele države⁶⁰ – u kojima bi država nastojala da omete samu suštinu prava na posedovanje i promenu ličnih uverenja. Međutim, takva situacija nije u potpunosti nezamisliva, iako je u jedinom slučaju koji se može naći u jurisprudenciji, a odnosi se na nezakonito lišenje slobode pojedinaca u nastojanju da se oni „rasprogramiraju” od uverenja koja su stekli kada su bili pripadnici sekte, Sud u Strazburu zaključio da samim tim što je utvrđeno da je prekršen član 5. više nije neophodno razmatrati to pitanje sa stanovišta člana 9.⁶¹

Stoga primoravanje pojedinca da obelodani svoja uverenja može da podrije taj aspekt navedenog jemstva, jer „niko ne može biti primoran da otkrije svoje misli ili pripadnost nekoj veroispovesti ili uverenju”.⁶² Stoga je zahtev da pojedinci koji

51. *Chappell v. the United Kingdom*.

52. *Kokkinakis v. Greece*.

53. *X v. Austria* (odl.) (1981).

54. *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany* (Ošo – Bagvan Šri Radniš ili Ošo je indijski mistik 1931–1990. [prim. prev.]).

55. *Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland*.

56. *X v. the United Kingdom* (odl.) (1977). (Vika pokret ili Vika zanat (wicca) – neopaganizam, tj. veštičarenje [prim. prev.]).

57. E. g. *Van den Dungen v. the Netherlands*.

58. *Georgian Labour Party v. Georgia*, stav 120.

59. Vidi *Darby v. Sweden*, navedeno gore, na str. 16.

60. Sem toga, član 15. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava dopušta svakoj visokoj strani ugovornici da „u doba rata ili druge javne opasnosti koja pretili opstanku nacije” preduzme korake kojima odstupa od svojih obaveza po Konvenciji, „i to u najnužnijoj meri koju iziskuje hitnost situacije”, ako takve mere nisu u neskladu s njenim drugim obavezama prema međunarodnom pravu.

61. *Riera Blume and others v. Spain*, st. 31–35.

62. Komitet za ljudska prava, Opšti komentar br. 22, član 18, CCPR/C/21/Rev. 1/Add (1993), stav. 3. (u odnosu na član 18. ICCPR).

žele da daju svečanu izjavu u sudskom postupku, a ne da polože zakletvu obelodanjujući time svoja verska uverenja inkompatibilan sa članom 9.⁶³ Kada se prilikom popisa traži od ispitanika da obelodane svoja verska uverenja ili pripadnost to svakako otvara pitanje kojim legitimnim ciljevima države mogu poslužiti takvi podaci.⁶⁴ Zahtev da se veroispovest navede u ličnim ispravama inkompatibilan je sa pravom pojedinca da ga niko ne može obavezati da otkrije svoju veroispovest.⁶⁵ Međutim, postoje dva niza okolnosti u kojima može biti opravdano kada se traži da ljudi iznesu podatke o svojoj veroispovesti. Prvo, država može nastojati da utvrdi kojih se vrednosti i uverenja pridržavaju kandidati za državnu službu, na osnovu toga što bi njihovi stavovi mogli biti inkompatibilni s dužnošću u kojoj je reč.⁶⁶ Ipak, i sama ta kvalifikacija je kvalifikovana jer ukoliko pojedinac ne bude imenovan na određenu dužnost po osnovu uverenja kojih se pridržava, to može značiti da je reč o mešanju u slobodu izražavanja po članu 10. Na primer, u predmetu *Lombardi Vallauri v. Italy* jednom univerzitetskom nastavniku nije obnovljen ugovor o radu na jednom verskom univerzitetu (*denominational university*) zato što se smatralo da su njegovi stavovi u nesaglasju s verskom doktri-

63. *Dimitras and others v. Greece*, st. 76–78; slično tome, vidi *Alexandridis v. Greece*, st. 33–41.

64. Harris, O'Boyle and Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (2nd ed., 2009), at p. 429.

65. *Sinan Işık v. Turkey*, st. 37–53. (u ličnim kartama postoji rubrika za podatke o „veroispovesti” koja se, međutim, može ostaviti praznom).

66. *Vogt v. Germany*, st. 41–68. (rešavano po članovima 10. i 11).

nom univerziteta na kome je inače radio dvadesetak godina. Ustanovljeno je da se tu radilo o povredi člana 10. zbog toga što univerzitet i domaći sudovi nisu objasnili na koji način stavovi podnosioca predstavke mogu negativno da utiču na interese univerziteta.⁶⁷ Drugo, pojedinac koji nastoji da iskoristi posebnu privilegiju koju unutrašnje pravo pruža na osnovu nekih uverenja može očekivati da se od njega traži da iznese i opravda ta svoja uverenja. To se može dogoditi, na primer, u odnosu na predstavku za priznanje prigovora savesti kada je reč o nepristajanju na služenje vojnog roka, tamo gde je taj izuzetak priznat unutrašnjim pravom.⁶⁸ To se može uočiti i u drugim okolnostima. U predmetu *Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*, podnosilac predstavke je kažnjen zbog toga što se na dan verskog praznika nije pojavio na radnom mestu. Sud u Strazburu je primetio sledeće:

Što se tiče pritužbe podnosioca predstavke da se radilo o mešanju u unutrašnju sferu uverenja kada je od njega zatraženo da dokaže svoju veroispovest, Sud podseća da su odluke [domaćih] sudova u vezi sa žalbom podnosioca predstavke uloženom zbog disciplinske kazne koja mu je izrečena sadržale zaključak o tome da, praktično, podnosilac predstavke nije potkrepio verodostojnost svoje tvrdnje da je musliman i da je njegovo ponašanje koje je suprotno toj veri izazvalo sumnje u tu njegovu tvrdnju, jer nije bilo

67. *Lombardi Vallauri v. Italy*, st. 43–56.

68. Vidi *N. v. Sweden and Raninen v. Finland*. Detaljnije na str. 45, dole.

nikakvih spoljnih znakova na osnovu kojih bi se videlo da on ispoveda muslimansku veru niti da se pridružuje kolektivnoj islamskoj molitvi. Mada je predstava o državi koja sudi o unutrašnjim i ličnim uverenjima svojih građana užasavajuća i mada ta predstava nesrećno podseća na ozloglašena proganjanja u prošlosti, Sud primećuje da je ovo slučaj u kome je podnosilac predstavke nastojao da uživa jedno posebno pravo propisano [domaćim] zakonom, onim koji predviđa da muslimani mogu da se odmaraju određenim danima. [...] U kontekstu zapošljavanja, kada se ugovorima o radu tačno predviđaju konkretne obaveze i prava poslodavca i zaposlenog, Sud ne smatra da je nerazumno to što poslodavac na odsustvo s posla bez dozvole ili očiglednog opravdanja može gledati kao na disciplinsko pitanje. Kada zaposleni potom nastoji da se pozove na određeni izuzetak, nije opresivno, niti je u suštinskom sukobu sa slobodom savesti donošenje negativnog zaključka onda kada tog potkrepljenja nema.⁶⁹

Kvalifikacija „privilegija ili pravo koje nije dostupno svima” ukazuje, međutim, na ograničenu primenu ovog načela. Na primer, kada je reč o roditeljima koji žele da se njihova filozofska uverenja uzmu u obzir prilikom obrazovanja njihove dece, prosvetne vlasti ne mogu ići predaleko kada je reč o utvrđivanju uverenja takvih roditelja. Takva situacija iskrsla je u predmetu *Folgerø and others v. Norway*, u kojima su rešenja predviđena

69. *Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*, stav 39.

unutrašnjim pravom za probleme koji nastaju kada se roditelji protivne izvesnim aspektima obrazovanja svoje dece ocenjena kao nezadovoljavajuća sa stanovišta člana 2. Protokola br 1:

... roditeljima je kao uslov za delimično oslobađanje učenika od obaveze pohađanja nastave bilo postavljeno da predoče razuman osnov svog zahteva. Sud primećuje da informacije o verskim i filozofskim uverenjima pojedinca spadaju u neke od najintimnijih aspekata privatnog života... [U]vođenje obaveze za roditelje da školskim vlastima obelodane detaljne informacije o svojim verskim i filozofskim uverenjima moglo bi da predstavlja povredu člana 8. Konvencije, a verovatno i člana 9... [U]slov da se navede razuman osnov inherentno je sadržao rizik da se roditelji oseće obavezanim da školskim vlastima obelodane intimne aspekte sopstvenih verskih i filozofskih uverenja. Taj rizik je još realniji ako se imaju na umu već opisane teškoće s kojima su se suočavali roditelji čaka kada su morali da odrede one elemente nastavnog procesa koje su smatrali istovetnim sa ispovedanjem druge veroispovesti ili s prihvatanjem drugačije životne filozofije. Pored toga, to pitanje osnovanosti zahteva za izuzeće stvaralo je potencijalno povoljno tle za izbijanje sukoba, situacije koju bi roditelji radije izbegli time što ne bi izrazili želju za izuzeće svog deteta.⁷⁰

Mada u tekstu člana 9. nema izričite zabrane *prinude* u vezi s posedovanjem ili prihvatanjem veroispovesti ili ubeđenja (što

70. *Folgerø and others v. Norway* [GC], stav 98.

inače postoji u članu 18. Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima), ipak se pitanje u vezi sa članom 9. mogu otvoriti i u situacijama u kojima se od pojedinaca traži da postupaju protivno svojoj savesti ili uverenjima. Na primer, u predmetu *Buscarini and others v. San Marino*, dvojica ljudi su izabrani u parlament i od njih se zahtevalo da se zakunu na Bibliji, kao uslov za imenovanje na poslaničku dužnost. Tužena država je nastojala da dokaže kako je formulacija koja je pritom korišćena („Ja, taj i taj, zaklinjem se nad svetim jevanđeljima da ću biti veran i da ću poštovati Ustav Republike...”) u suštini istorijska i socijalna, a ne verska po svome značaju. Saglašavajući se s Komisijom da bi „bilo kontradiktorno ako bi se obavljanje mandata čiji je cilj zastupanje različitih stavova društva u parlamentu uslovalo prethodnim izražavanjem opredeljenosti za određeni skup uverenja”, Sud u Strazburu je stao na stanovište da se postavljanje takvog zahteva ne može smatrati „neophodnim u demokratskom društvu”.⁷¹ Slično tome, unutrašnjim pravom ne može se nametnuti obaveza pružanja podrške nekoj verskoj organizaciji kroz poreska sredstva, a da se pritom pojedincu ne prizna pravo da napusti crkvu i da na taj način dobiju izuzeće od tog zahteva.⁷² Međutim, to načelo se ne proširuje na opšte pravne obaveze koje spadaju isključivo u javnu sferu, što znači da poreski obveznici ne mogu zahtevati da njihova poreska davanja ne budu namenjena u određene svrhe.⁷³

71. *Buscarini and others v. San Marino*, st. 34–41, stav 39.

72. *Darby v. Sweden*, vidi gore, na str. 16.

Ima i drugih načina na koje se može otvoriti pitanje zaštite od prinude. Na primer, unutrašnje pravo može naći za shodno da zaštiti pojedince koji se u određenom smislu smatraju ranjivima (svejedno da li zbog svoje nezrelosti, statusa ili na kakav drugi način) od „nedoličnog prozelitizma”, to jest podsticaja ili pritiska da se izmene verska uverenja, što se može smatrati neprikladnim u posebnim okolnostima datog predmeta.⁷⁴ Pored toga, saglasno članu 2. Protokola br. 1. uz Konvenciju, država mora poštovati pravo roditelja da obrazovanje i nastava njihove dece bude u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima, te roditelj stoga može sprečiti „indoktrinaciju” svog deteta u školi.⁷⁵

Ispoljavanje vere ili uverenja

Član 9. takođe štiti svaki onaj čin koji je tesno vezan za *forum internum* ličnih uverenja.⁷⁶ Izričito pominjanje u tekstu „slobode čoveka da, bilo sam ili zajedno s drugima, javno ili privatno, ispoljava veru ili uverenje molitvom, propovedi, običajima i obredom” naglašava da je ispoljavanje vere integralni deo zaštite koju ovo jemstvo pruža. Na primer, „[p]ostojanje verskih ubeđenja dokazuje se rečima i delima; to dvoje je tesno povezano”.⁷⁷ Međutim, budući da se takvo „ispoljavanje”

73. *C. v. the United Kingdom*.

74. *Kokkinakis v. Greece*, razmotreno na str. 48. i dalje.

75. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, razmotreno gore na str. 69. Vidi takođe *Angeleni v. Sweden* and *C. J., J. J. and E. J. v. Poland* (odl.). Vidi još na str. 67. i dalje.

76. *C. J., J. J. and E. J. v. Poland* (odl.).

77. *Kokkinakis v. Greece*.

misli, savesti ili verskih uverenja povremeno ne može razlučiti od izražavanja misli ili savesti koje spadaju u opseg jemstva slobode govora po članu 10. Konvencije, mora se voditi računa o tome kada se utvrđuje koje jemstvo u datom slučaju treba primeniti.

„Ispoljavanje” podrazumeva percepciju pripadnika te vere da je reč o sledu aktivnosti koji je na neki način propisan ili koji se zahteva. Kao što je već ukazano, stav 1. je formulisan tako da ukazuje na ispoljavanje „molitvom, propovedi, običajima i obradom”. Ono što se kvalifikuje kao „ispoljavanje” vere ili uverenja, može, međutim, iziskivati brižljivu analizu jer, kao što je Komisija primetila u davnom predmetu *Arrowsmith v. the United Kingdom*, navedeni izraz „ne obuhvata svaki čin koji je motivisan verom ili uverenjem”.⁷⁸ Sudska praksa razjašnjava da su navedenim izrazom potpuno obuhvaćena takva pitanja kao što je prozelitizam, opšte učešće u životu neke verske zajednice, kao i klanje životinja na način koji određena vera propisuje. Međutim, mora se napraviti distinkcija između aktivnosti koja je *od centralnog značaja* za ispoljavanje vere ili uverenja, i one aktivnosti koja je samo *inspirisana* ili je čak *podstaknuta* verom ili uverenjem. U predmetu *Arrowsmith* podnositeljka predstavlja, inače pacifista, osuđena je zbog toga što je delila letke vojnicima. Ključno mesto u tekstu tih letaka nije bilo promovisanje nenasilnih sredstava za rešavanje političkih problema, već kritika vlade zbog politike koju sprovodi prema građanskim

78. *Arrowsmith v. the United Kingdom*.

nemirima u jednom delu zemlje. Komisija je prihvatila da svaka javna izjava koja proklamuje ideju pacifizma i poziva na opredeljenje za verovanje u nenasilje treba da bude smatrana „normalnim i priznatim izražavanjem pacifističkih uverenja”, ali da se, budući da na lecima o kojima je ovde reč nisu bila izražavana lična uverenja podnositeljke predstavlja, već njene kritičke primedbe na račun vladine politike, rasturanje tih letaka nije moglo da se kvalifikuje kao „ispoljavanje” uverenja shodno članu 9, iako je to bilo motivisano verom u pacifizam.⁷⁹ Slično tome, rasturanje štampanog materijala protiv abortusa ispred neke klinike neće biti smatrano činom koji obuhvata izražavanje verskih ili filozofskih uverenja, jer se tu u suštini radi o ubeđivanju žena da ne odu na abortus.⁸⁰ Prema tome, potrebno je pažljivo utvrditi šta se podrazumeva pod pojmom „ispoljavanje”; međutim, u takvim slučajevima, mešanje u pravo na rasturanje materijala navedene vrste otvara pitanja koja spadaju u polje dejstva jemstva slobode izražavanja po članu 10. Konvencije.

Nije uvek lako utvrditi da li su „molitva, propoved, običaji i obredi” propisani ili su samo motivisani uverenjem. Odbijanje da se radi na određeni dan ne može se smatrati izražavanjem verskih uverenja, čak i ako je samo odsustvo s posla moglo biti motivisano takvim uverenjima.⁸¹ Odbijanje da se bivšem

79. *Arrowsmith v. the United Kingdom*, st. 71–72.

80. *Van den Dungen v. the Netherlands*. Vidi takođe, *Knudsen v. Norway* (odl.).

81. *X v. the United Kingdom* (odl.) (1981); i *Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*, stav 38.

bračnom drugu preda pismo kojim se jednostrano raskida brak u smislu hebrejskog zakona takođe ne spada u ispoljavanje vere,⁸² kao ni izbor ličnih imena dece (iako to spada u domen „misli” u smislu člana 9).⁸³ Sigurno je da faktičke situacije u sudskoj praksi u kojima se otvaraju pitanja očiglednih mešanja u pravo na ispoljavanje uverenja pokazuju tendenciju da time budu obuhvaćena „ispoljavanja” u javnoj, a ne u privatnoj sferi (na primer, pokušaj da se uvedu sankcije za pokušaj preobraćenja drugih ili za nošenje verskih simbola na univerzitetu), ali je u toj fazi od ključnog značaja da se spozna kako ne mora svaki čin koji se u javnoj sferi može pripisati uverenju pojedinca nužno svrstati u polje dejstva ove odredbe.⁸⁴ Ipak, mnogi među navedenim predmetima ukazuju na centralnu dilemu koja se javlja u ovom aspektu sudske prakse: da bi se utvrdilo da li određena radnja predstavlja „ispoljavanje” ili je samo motivisana savešću ili uverenjem, može biti potrebna potencijalno intruzivna analiza individualnih uverenja, što je, samo po sebi, upad u ono što čini *forum internum*. Mada je očigledno da postoji izvesno uzmicanje u odnosu na pristup koji je primenjen u predmetu *Arrowsmith* – ili barem izvesno ublažavanje takvog pristupa: na primer, sada je prihvaćeno da pitanje nošenja vidljivih znakova (simbola) verskih uverenja u školama treba tretirati u sklopu problema ograničenja slobode

82. *D. v. France* (1983).

83. *Salonen v. Finland*.

84. *Van den Dungen v. the Netherlands*.

ispoljavanja veroispovesti,⁸⁵ što je pristup koji takođe otklanja teškoću koja bi iskrsla zaplitanjem u teološka pitanja.

Kolektivni aspekt člana 9.

Pored onih elemenata jemstva koji se odnose na *forum internum* i na pojedinačno ispoljavanje misli, savesti i veroispovesti, član 9. takođe štiti ispoljavanje uverenja zajedno s drugima, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi. Naime, kako se jasno vidi iz teksta stava 1, čovek može „ispoljavati” veru „bilo sam ili zajedno s drugima”, i to se onda može dešavati i u privatnoj, i u javnoj sferi. Molitva s drugima možda predstavlja najočigledniji oblik kolektivnog ispoljavanja. Istina, ovde mogu biti relevantne i druge odredbe Konvencije, bilo tako što će se član 9. tumačiti u svetlosti tih zahteva, bilo tako što će se zapravo primeniti primerenija odredba da bi se rešilo neko konkretno pitanje. Na primer, pristup mestima na kojima se molitva održava i ograničenja koja se postavljaju pripadnicima neke vere u pogledu učešća u verskoj službi i obredima otvaraju pitanja po članu 9,⁸⁶ pa stoga u takvim slučajevima član 9. treba tumačiti u svetlosti zaštite koju pruža član 11. Pored toga, budući da jednoj verskoj zajednici mora biti zajemčen pristup sudu kako bi očuvala svoje interese, tu može biti od ključnog značaja i član 6. Na tu gustu isprepletenost ovih triju odredaba

85. Vidi, npr., *Aktas v. France* (odl.) (isključenje učenika iz škole zbog toga što su odbili da skinu razne delove odeće koji su u isti mah i verski simboli). Detaljnije vidi dole, str. 51.

86. *Cyprus v. Turkey* [GC], st. 241–247. (ograničenje kretanja, uključujući tu i pristup bogomoljama, što ometa mogućnost ispoljavanja verskih uverenja).

ukazao je Sud u Strazburu u predmetu *Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova* (*Besarabijska mitropolija protiv Moldavije*):

... budući da verske zajednice tradicionalno postoje u obliku organizovanih struktura, član 9. se mora tumačiti u svetlosti člana 11. Konvencije, koji štiti život udruženja od neopravdanog mešanja države. Iz te perspektive gledano, pravo vernika na slobodu veroispovesti, koje obuhvata i pravo na ispoljavanje vere zajedno s drugima, obuhvata i očekivanje da će vernicima biti dozvoljeno da se udružuju slobodno, bez proizvoljne intervencije države. Zaista, autonomno postojanje verskih zajednica neotuđivi je deo pluralizma u jednom demokratskom društvu pa je, samim tim, reč o pitanju koje se nalazi u žiži zaštite koju pruža član 9.

Pored toga, jedno od sredstava za ostvarivanje prava na ispoljavanje sopstvene vere, posebno kada je reč o verskoj zajednici, u njenoj kolektivnoj dimenziji, jeste mogućnost da se obezbedi pravosudna zaštita te zajednice, njenih pripadnika i njenih dobara, pa s tih razloga član 9. mora da se sagledava ne samo u svetlu člana 11, već i u svetlu člana 6.⁸⁷

Zaštita koja se pruža ovom kolektivnom aspektu slobode misli, savesti i veroispovesti prema članu 9. ilustrovana je upravo onim slučajevima u kojima su državne vlasti pokušale da se umešaju u unutrašnju organizaciju verskih zajednica. Relevantne predmete iz te kategorije razmotrićemo dalje u tekstu.⁸⁸

87. *Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*, stav 118.

Tamo gde može da dođe do sukoba između pojedinačnog i kolektivnog aspekta člana 9, po pravilu je poželjno razmotriti da li tu može da preovlada kolektivno, a ne pojedinačno ispoljavanje uverenja zato što je „crkva organizovana verska zajednica utemeljena na identičnim ili barem suštinski sličnim pogledima”, te je stoga „sama zaštićena u svome pravu na ispoljavanje vere, organizovanje i obavljanje molitve, propovedi, običaja i obreda, i slobodna je da postupa jednoobrazno i da tu jednoobraznost nametne u svim navedenim pitanjima”. Sledstveno tome, nekom pripadniku klera biće teško da tvrdi kako ima pravo da ispoljava sopstvena pojedinačna uverenja na način koji je suprotan standardnoj praksi njegove crkve.⁸⁹ (U svakom slučaju, radnja koja je predmet pritužbe mora obuhvatiti vršenje državne vlasti, a ne akciju koju preduzme neki crkveni organ. Zato se onda kada se spor odnosi na takvo pitanje, kao što je način upotrebe liturgije, državna odgovornost ne može biti pokrenuta kao pitanje, jer se tu radi o osporavanju nečega što predstavlja odluku nečega što nije vladina služba i koja se odnosi na pitanje koje predstavlja stvar unutrašnjeg crkvenog ustrojstva.⁹⁰ To je tako čak i onda kada je crkvenom telu o kome je reč unutrašnjim pravom priznat poseban status državno etablirane crkve.⁹¹)

88. Str. 63. i dalje.

89. *X v. the United Kingdom* (odl.) (1981). Vidi, takode, *Knudsen v. Norway* (odl.).

90. *Finska församlingen i Stockholm and Teuvo Hautaniemi v. Sweden*.

91. *X v. Denmark* (odl.) (1976).

Kolektivni aspekt člana 9. i priznavanje statusa „žrtve”

Ovaj kolektivni aspekt člana 9. zaista je naglašen priznanjem da crkva ili druga verska organizacija mogu da postignu da im se prizna status „žrtve” u smislu člana 34. Konvencije. Drugačije rečeno, da bi se ispunila merila prihvatljivosti, crkva može biti priznata kao lice koje ima pravo da ospori mešanje u pogledu verskih uverenja onda kada može da dokaže da to čini u reprezentativnom svojstvu, u ime svojih pripadnika.⁹² Međutim, priznanje reprezentativnog statusa ne važi za neko komercijalno telo. Tako je u predmetu *Kustannus Oy Vapaa ajatteliija ab, Vapaa-ajattelijain liitto – Fritänkarnas förbund ry i Kimmo Sundström v. Finland*, prvi podnosilac predstavke bila kompanija sa ograničenom odgovornošću, drugi je bila jedna krovna organizacija („slobodnomislećih”), dok je treći podnosilac bio je direktor preduzeća koje je predstavku podnelo i član jednog od ogranaka udruženja koje je podnelo predstavku. Preduzeće koje je podnelo predstavku osnovano je prevashodno radi objavljivanja i prodaje knjiga koje odražavaju i promovišu ciljeve određenog filozofskog pokreta. Od tog preduzeća traženo je da plati crkveni porez, što je zahtev koji su domaći sudovi podržali, budući da se radilo o trgovinskom preduzeću, a ne o verskoj zajednici ili o javnoj komunalnoj organizaciji. Odlučujući o tome da je onaj deo predstavke u kome se tvrdi da

su povredena prava iz člana 9. bio očigledno neosnovan, Komisija je primetila sledeće:

Komisija podseća da shodno drugom delu člana 9. stav 1, opšte pravo na slobodu veroispovesti između ostalog obuhvata i slobodu ispoljavanja vere ili „uverenja”, bilo da čovek to čini sam ili „zajedno s drugima”, bilo javno ili privatno. Komisija stoga ne želi da isključi mogućnost da je udruženje koje je podnelo predstavku u načelu kadro da poseduje i ostvaruje prava po osnovu člana 9. stav 1. Međutim, tužba koja se danas nalazi pred Komisijom odnosi se samo na obavezu preduzeća koje je podnosilac predstavke da plaća porez namenjen finansiranju aktivnosti Crkve. Oblik tog preduzeća mogao je biti smišljen izbor udruženja koje je podnosilac predstavke i njegovih ogranaka, radi obavljanja aktivnosti „slobodnomislećih”. Ipak, u svrhu unutrašnjeg prava ovaj podnosilac predstavke bio je registrovan kao korporativno telo sa ograničenom odgovornošću. Kao takvo pravno lice ono je u načelu, prema unutrašnjem pravu, dužno da plaća porez kao i svako drugo korporativno telo, bez obzira na suštinsku svrhu njegovih aktivnosti i na njegove veze sa udruženjem koje je podnosilac predstavke i njegovim ograncima, kao i nezavisno od toga ko je krajnji korisnik poreskih prihoda koji se od tog preduzeća ubiru. Konačno, nije dokazano da bi udruženje koje je podnosilac predstavke bilo sprečeno da pod sopstvenim imenom obavlja trgovinske aktivnosti preduzeća.⁹³

92. Vidi, na primer, *X and Church of Scientology v. Sweden* (odl.); i *Canea Catholic Church v. Greece*, stav 31.

93. *Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland*.

Pored toga, priznanje reprezentativnog statusa nekom udruženju članova po svemu sudeći obuhvata samo verska uverenja, a ne i navode o mešanju u misli ili savest. U predmetu *Verein "Kontakt-Information-Therapie" and Hagen v. Austria*, podnosilac predstavke bila je privatna neprofitna organizacija koja je rukovala centrima za lečenje narkomanije. Spor se odnosio na zahtev upućen terapeutima da obelodane informacije o svojim klijentima; podnosioci predstavke su taj zahtev okarakterisali kao pitanje savesti. Po mišljenju Komisije, taj deo predstavke morao je biti odbačen *ratione personae*:

... udruženje ne tvrdi da je žrtva povrede sopstvenih prava po Konvenciji. Štaviše, prava na koja se ovde prvenstveno poziva, na primer, pravo na slobodu savesti prema članu 9. Konvencije i pravo da se ne bude podvrgnut ponižavajućem postupanju ili kažnjavanju (član 3) po samoj svojoj prirodi nisu prava za koja se pretpostavlja da ih ostvaruje pravno lice, kao što je neko privatno udruženje. Što se tiče člana 9, Komisija smatra da se ovde mora napraviti distinkcija između slobode savesti i slobode veroispovesti; potonje pravo može ostvarivati neka crkva *per se*...⁹⁴

Granice obima zaštite člana 9.

Obim zaštite člana 9. ne može se previše rastegnuti. On, na primer, ne obuhvata takva pitanja kao što je nepostojanje mogućnosti razvoda,⁹⁵ rasturanje informativnog materijala

kojim se žene ubeđuju da se ne podvrgavaju abortusu,⁹⁶ niti odlučivanje o tome da li je prodaja javnog stambenog prostora da bi se poboljšale izborne šanse neke političke stranke predstavljala hotimičnu zloupotrebu kojoj je pribegao određeni političar.⁹⁷ Isto tako, verovanje u potpomognuto samoubistvo ne kvalifikuje se kao versko ili filozofsko uverenje, već kao predanost načelu autonomije ličnosti koja bi se bolje razmatrala sa stanovišta člana 8, što je Sud u Strazburu jasno stavio do znanja u predmetu *Pretty v. United Kingdom*:

Sud ne sumnja u čvrstinu uverenja podnositeljke predstavke u vezi s potpomognutim samoubistvom, ali primećuje da ne spadaju sva mišljenja ili uverenja u uverenja u onom smislu koji je zaštićen članom 9. stav 1. Konvencije. Tvrdnje podnositeljke predstavke ne obuhvataju vid ispoljavanja vere ili uverenja, kroz molitvu, propoved, običaje i obred, kako je to opisano u drugoj rečenici prvog stava. [...] U meri u kojoj stavovi ove podnositeljke predstavke odražavaju njenu opredeljenost za načelo lične autonomije, njena predstavka je zapravo preformulisana tužba pokrenuta po osnovu člana 8. Konvencije.⁹⁸

Sem toga, kako je već istaknuto, u mnogim slučajevima bi trebalo razmotriti ne bi li bilo primerenije ako bi se predstavka razmatrala po osnovu neke druge odredbe Konvencije. Tako se na primer stalo na stanovište da lišenje jedne verske organizacije materijalnih dobara koja je posedovala ne spada u obim

94. *Verein "Kontakt-Information-Therapie" and Hagen v. Austria* (odl.).

95. *Johnston and others v. Ireland*, stav 63.

96. *Van den Dungen v. the Netherlands* (odl.).

97. *Porter v. the United Kingdom* (odl.).

98. *Pretty v. the United Kingdom*, stav 82.

zaštite člana 9, već se s tim u vezi otvaraju pitanja zaštite imovine u smislu člana 1. Protokola br. 1.⁹⁹ Slično tome, odbijanje da se pojedincu odobri oslobađanje od plaćanja crkvenog poreza zato što nema registrovano boravište bilo bi bolje razmatrati sa stanovišta prava na imovinu sagledanog zajedno sa zabranom diskriminacije u uživanju jemstava po Konvenciji nego kao pitanje savesti ili veroispovesti.¹⁰⁰ Zaključeno je, takođe, da tvrdnja po kojoj odbijanje da se prizna brak s maloletnicom onako kako je to dozvoljeno šerijatskim pravom predstavlja mešanje u izražavanje uverenja, ali da to ne spada u obim zaštite člana 9, već člana 12.¹⁰¹

Pitanje br. 2: Da li je bilo mešanja u prava po članu 9?

Od trenutka kada je moguće dokazati da pitanje spada u obim zaštite člana 9, podnosilac predstave je dužan da dokaže da se dogodilo „mešanje” u njegova prava po članu 9. „Mešanje” u prava pojedinca po pravilu podrazumeva da neki državni organ preduzme određene mere; ako se radi o pozitivnoj obavezi državnih organa, to može podrazumevati i propust da se preduzme kakva potrebna radnja. (Kao što je gore već ukazano, od ključnog je značaja da osporena radnja bude radnja *države*, a ne nekog crkvenog organa: stvari koje spadaju u unutrašnje crkveno ustrojstvo ne obuhvataju ostvarivanje državne vlasti, čak ni tamo gde je crkva priznata kao etablirana državna

crkva.¹⁰² Međutim, čak i tamo gde je osporena radnja koju je počinila neka verska organizacija, od domaćih sudova može se tražiti da u svojim odlukama odraze očekivanja po Konvenciji, o čemu će kasnije biti više reči.¹⁰³) Pored toga, prema opštem načelu, od državnih organa se očekuje da zauzmu neutralan stav u odnosu na veroispovesti, vere i uverenja.¹⁰⁴ Takva obaveza je inherentna pluralističkom demokratskom društvu. Posebno je inkompatibilna sa članom 9. svaka ocena legitimnosti verskih uverenja ili načina na koji se ta uverenja ispoljavaju:

sem u sasvim izuzetnim slučajevima, pravo na slobodu veroispovesti koje je zajamčeno Konvencijom isključuje bilo kakvo diskreciono pravo države da utvrđuje da li su legitimna verska uverenja ili načini na koje se ta uverenja ispoljavaju.¹⁰⁵

U praksi ne mora biti teško da se ustanovi da li je došlo do „mešanja” u prava pojedinca ili verske organizacije. Kazne izrečene pojedincima zbog prozelitizma¹⁰⁶ ili zbog nošenja delova verske odeće¹⁰⁷ predstavljaju „mešanje” kao i onemogućavanje pristupa bogomoljama ili ograničenje mogućnosti pripadnika neke vere da učestvuju u verskim obredima¹⁰⁸ ili odbijanje da se izda potrebno zvanično

102. Vidi str. 26, gore.

103. Na str. 33. i dalje.

104. Vidi, npr., *Ivanova v. Bulgaria*, razmotreno na str. 33, dole.

105. *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], stav 78.

106. *Kokkinakis v. Greece*, razmotrena dole, na str. 49.

107. Više o tome vidi na str. 48, dole.

99. *Holy Monasteries v. Greece*.

100. *Darby v. Sweden*, st. 30–34. Vidi takođe napomenu na str. 16, gore.

101. *Khan v. the United Kingdom* (odl.).

priznanje nekoj crkvi.¹⁰⁹ Primereno je na toj osnovi zaključiti kako je etiketiranje neke verske organizacije terminom „seкта” moglo imati poguban uticaj na tu organizaciju.¹¹⁰ Međutim, nije svaka situacija u kojoj postoji sukob između državnih vlasti i iskrenih i dubokih uverenja pojedinaca biti takva da se na osnovu nje zaključi kako se tu radi o „mešanju” u prava po članu 9. U srodnim predmetima *Valsamis v. Greece* i *Efstratiou v. Greece*, na primer, đaci koji su pripadali Jehovinim svedocima bili su kažnjeni zbog toga što, zbog svojih uverenja (i uverenja njihovih porodica) da su takvi događaji u suprotnosti s njihovim doslednim pacifističkim stavom, nisu prisustvovali paradama kojima je obeležavan državni praznik. Sud u Strazburu smatrao je da je priroda tih parada bila takva da se tu radilo o javnoj proslavi demokratije i ljudskih prava, pa se, čak i ako se uzme u obzir angažman vojnih lica, parade ne mogu smatrati manifestacijama koje bi mogle da povrede pacifistička uverenja podnosilaca predstavi.¹¹¹ Takvi slučajevi ilustruju koliko je povremeno teško proceniti pritužbe upućene po osnovu člana 9. Takve ocene, međutim, mogu da budu i sporne: sudije koje se nisu složile s mišljenjem većine u ovom predmetu nisu mogle da nađu nikakav osnov za zaključak po kome učešće u jednom

108. *Cyprus v. Turkey* [GC], st. 241–247. (ograničenje kretanja, uključujući i pristup molitvenim mestima kojim je uskraćena mogućnost poštovanja verskih uverenja).

109. Razmotreno dole na str. 57. i dalje.

110. *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*, stav 84, detaljnije razmotreno na str. 56. dole.

111. *Valsamis v. Greece*, st.37–38; i *Efstratiou v. Greece*, st. 38–39.

javnom događaju čiji je cilj ispoljavanje solidarnosti sa simbolikom koja prema nečijim ličnim verskim uverenjima predstavlja anatemu ikada može biti smatrano onim što je „neophodno u demokratskom društvu”.

Pozitivne obaveze

Na osnovu Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, član 1, visoke strane ugovornice obavezuju se da „jemče svakome u svojoj nadležnosti” prava i slobode određene Konvencijom i protokolima uz nju. Sledstveno tome, država je prva koja ima negativnu obavezu u tom smislu da mora da se uzdrži od mešanja u zaštićena prava. Ta negativna obaveza je, na primer, izražena u formulacijama koje se koriste u članu 9, kada se navodi da „[s]loboda ispovedanja vere ili ubeđenja može biti podvrgnuta samo onim ograničenjima koja su ...”. Dalekosežna i sveobuhvatna obaveza obezbeđivanja prava ne svodi se, međutim, samo na zahtev da se države uzdrže od mešanja u zaštićena prava: time se i država može obavezati da preduzme aktivne korake. Jemstva sadržana u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava moraju biti praktična i delotvorna prava. Stoga jurisprudencija Suda u Strazburu sadrži ideju „pozitivnih obaveza”, tj. odgovornosti države da preduzme izvesnu radnju kako bi zaštitila prava pojedinaca.

Osnovno načelo kojim se upravlja sudska praksa u vezi s pozitivnim obavezama jeste dužnost državnih organa da obezbede da u duhu pluralizma i uzajamne tolerancije postoji verska sloboda. Na primer, može se pokazati neophodnim da se vlasti

pozabave „neutralnim posredovanjem” ne bi li pomogle različitim krilima jedne verske zajednice da razreše interni spor u verskim zajednicama.¹¹² Takođe, može se očekivati da postoje neki domaći mehanizmi koji će omogućiti pripadnicima pojedinih vera da svoju veroispovest ispovedaju u skladu sa specifičnim prehrambenim zahtevima, iako ta obaveza može biti ograničena u tom smislu da se obezbedi razuman pristup namirnicama, a ne pristup objektima za ritualno pripremanje mesa.¹¹³ Sem toga, vlast mora na odgovarajući način delovati kako bi zaštitila pripadnike raznih veroispovesti od religijski motivisanih napada, a kada se takvi napadi ipak dogode, mora učiniti sve što je u datim okolnostima razumno moguće da bi prikupila i obezbedila dokaze, primenila sve praktične načine za otkrivanje istine i da bi donela u potpunosti racionalne, nepristrasne i objektivne odluke, ne izbegavajući sumnjive činjenice koje bi mogle biti indikativne za verski inspirisano nasilje.¹¹⁴ Međutim, po pravilu se ne smatra neophodnim da država preduzme korake kako bi nekom zaposlenom bilo omogućeno da učestvuje u verskim obredima,¹¹⁵ čak i ako u većini slučajeva nema mnogo izgleda da teret koji bi se

112. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria.*

113. *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], razmotreno dole na str. 33.

114. *97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia*, st. 138–142. (grupni napad na kongregaciju Jehovinih svedoka izvršili su pravoslavni vernici, uz nasilje i uništavanje sakralnih predmeta, a policija nije bila voljna da istraži slučaj i sasvim se malo potrudila da bude pokrenut krivični postupak: kršenje člana 14. u vezi sa čl. 3. i 9).

115. Slučaj razmotren dole, na str. 30 i dalje.

na taj način prebacio na pleća poslodavca (ako bi se takva obaveza priznala) bude naročito težak.

Nije dakle uvek očigledno da li postoji pozitivna obaveza u pogledu zaštite misli, savesti ili veroispovesti. Kada na generalnom planu odlučuje o tome postoji li ili ne postoji pozitivna obaveza, Sud u Strazburu nastoji da „uzme u obzir pravičnu ravnotežu koju valja uspostaviti između opštih interesa zajednice i konkurentnih privatnih interesa pojedinca ili pojedinaca o kojima je reč”.¹¹⁶ Sem toga, Sud u Strazburu ne uspostavlja uvek jasnu distinkciju između *obaveze* da se koraci preduzmu i odobravanja državne akcije preduzete na domaćem nivou, u cilju unapređenja zaštite uverenja. Drugačije rečeno, čini se da postoji važna razlika između odobravanja mera preduzetih na unutrašnjem planu u cilju unapređenja uverenja i slučajeva u kojima je uočen propust da se preduzmu koraci za zaštitu uverenja, da bi potom bilo utvrđeno da se tom prilikom radilo o mešanju.

Da li je reč o obavezujućoj radnji ili samo o dopuštanju neke radnje uvek zavisi od okolnosti datog slučaja. Situacija u kojoj država aktivno interveniše u unutrašnjem ustrojstvu neke verske zajednice kako bi rešila spor među njenim pripadnicima može podrazumevati izvršavanje pozitivne obaveze po članu 9. Ako je reč samo o „neutralnom posredovanju” u sporovima između različitih konkurentnih krila jedne verske zajednice, onda se ne radi o mešanju u prava iz člana 9, što se jasno vidi iz

116. Na primer, *Dubowska and Skup v. Poland.*

predmeta *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*. Međutim, priroda takve intervencije mora biti pomno razmotrena jer će akcija koja nadilazi „neutralno posredovanje” zaista predstavljati mešanje u prava po članu 9. Pomenuti slučaj odnosio se na napore tužene države da se pozabavi davnašnjim i trajnim podelama prouzrokovanim sukobima političke i lične prirode unutar Islamske zajednice. Pitanje se u suštini svodilo na to da li je promena rukovodstva verske zajednice koja je usledila posle tog mešanja bila rezultat nedoličnog državnog pritiska ili je pak bila ishod odluke koju je sama zajednica slobodno donela:

Država je tvrdila da su vlasti samo posredovale između sukobljenih grupa i pomogle procesu ujedinjenja budući da im je ustavna obaveza da obezbede versku toleranciju i miroljubive odnose između grupa vernika. Sud je saglasan da države imaju takvu obavezu i da za njeno izvršenje može biti potrebno angažovanje na planu posredovanja. Neutralno posredovanje između grupa vernika u načelu ne predstavlja mešanje države u prava vernika po članu 9. Konvencije iako državne vlasti moraju biti oprezne u toj izuzetno delikatnoj oblasti.

Istina, ovde je Sud u Strazburu zauzeo stav da su vlasti aktivno težile ponovnom ujedinjenju podvojene zajednice time što su preduzele korake kako bi nametnule uspostavljanje jedinstvenog rukovodstva protivno volji jednog od dvaju sukobljenih rukovodstava. To je prekoračilo „neutralno posredovanje”, te se stoga radilo o mešanju u prava iz člana 9.¹¹⁷ Takvi predmeti takođe ilustruju isprepletenost koja postoji između slobode ver-

oisповesti i slobode udruživanja: član 9. kada se tumači u svetlu člana 11:

obuhvata očekivanje da će [jednoj takvoj] zajednici biti omogućeno da mirno funkcioniše, bez proizvoljne državne intervencije.¹¹⁸

Zapošljavanje i sloboda misli, savesti i veroisповesti

U oblasti zapošljavanja zaštita koju pruža član 9. unekoliko je ograničena. Pokazalo se da Sud u Strazburu u celini gledano okleva kada treba da prepozna bilo koju pozitivnu obavezu poslodavca da preduzme korake kojima bi omogućio zaposlenima da ispovedaju veru tako što bi, na primer, organizovao oslobađanje od dužnosti ne bi li pojedincu bilo omogućeno da se moli na određeni način i u određeno vreme. Zaposleni su dužni da poštuju pravila kojima je uređeno njihovo radno vreme i otpuštanje onih koji se nisu pojavili na poslu zbog verskih običaja i obreda ne otvara nijedno pitanje koje bi spadalo u obim zaštite člana 9.¹¹⁹ Opravdanje za takav pristup

117. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, st. 76–86. u st. 79. i 80, detaljnije razmotreno dole, na str. 63.

118. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, stav 73.

119. *Kontinen v. Finland* (odl.). Vidi takođe *Stedman v. the United Kingdom* (odl.). Vidi i *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, st.170–182. (odbijanje da se registruje versko udruženje i njegovo raspuštanje koje je delimično bilo prouzrokovano pretpostavljenim ograničenjima koja su nametnuta pripadnicima tog udruženja, uprkos uverenjima da su oni sebi odredili mesto na kome će biti zaposleni: povreda prava po Konvenciji, a Sud je takođe konstatovao da dobrovoljni rad ili obavljanje misionarskih aktivnosti sa skraćenim radnim vremenom nisu u suprotnosti sa Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava).

leži u dobrovoljnoj prirodi zapošljavanja, kao i u načelu da je zaposleni koji napusti službu kadar da sledi sve običaje i molitve koje nađe za shodno. To važi i za zapošljavanje u javnom sektoru. U predmetu *Kalaç v. Turkey*, Sud u Strazburu je stao na stanovište da je pripadnik oružanih snaga, kada je stupao u vojsku, dobrovoljno prihvatio ograničenja svojih mogućnosti za ispoljavanje uverenja usled zahteva hitnosti koje može nametnuti vojnički život (iako Sud u Strazburu u tom predmetu nije utvrdio da je podnosilac predstavke bio sprečen da poštuje svoje verske običaje):

Kada je odlučio da teče vojnu karijeru [podnosilac predstavke] sam je, svojevoljno, prihvatio sistem vojne discipline koji po samoj svojoj prirodi podrazumeva mogućnost da neka prava i slobode pripadnika oružanih snaga budu ograničena, i to ograničenjima koja se civilima ne mogu nametnuti. Države mogu za svoju vojsku usvojiti disciplinska pravila koja zabranjuju ovaj ili onaj vid ponašanja, posebno vid ponašanja koji je protivan utvrđenom poretku koji odražava sve zahteve vojne službe.

Nije osporeno da je podnosilac predstavke, u ograničenim okvirima nametnutim zahtevima vojničkog života, mogao da izvršava obaveze koje čine normalne oblike ispovedanja muslimanske vere. Njemu je, na primer, prvenstveno bilo dozvoljeno da se moli pet puta dnevno i da obavlja ostale verske dužnosti, kao što je ramazanski post i odlazak petkom u džamiju na molitvu. Naredba Vrhovnog vojnog saveta se, štaviše, nije zasnivala na verskim uverenjima i stavovima [podnosioca pred-

stavke], niti na načinu na koji je on obavljao svoje verske dužnosti, već na njegovom ponašanju i stavu. Po oceni turskih vlasti, to ponašanje je predstavljalo kršenje vojne discipline i ugrozilo je načelo sekularizma. Sud je s tih razloga zaključio da odluka o prisilnom penzionisanju podnosioca predstavke nije predstavljala mešanje u pravo zajemčeno članom 9, budući da ona nije bila podstaknuta načinom na koji je podnosilac predstavke ispoljavao svoju veru.¹²⁰

Ukratko rečeno, ako nema nekih posebnih odlika koje su prihvaćene kao faktori posebno velike težine, nesklad između ugovornih ili drugih dužnosti i ličnih uverenja ili načela po pravilu ne otvara pitanje iz člana 9, te stoga nije mnogo verovatno da korak preduzet usled hotimičnog neizvršavanja profesionalnih dužnosti predstavlja mešanje u prava pojedinca.¹²¹ Zaista, kada je reč o izvesnim službama u javnom sektoru, primenjuju se dva dodatna ograničenja u pogledu ostvarivanja slobode misli, savesti i veroispovesti. Prvo, „da bi obavljala svoju ulogu neutralnog i nepristrasnog organizatora ostvarivanja verskih uverenja, država može da sama nametne svojim sadašnjim ili budućim službenicima, od kojih će se tražiti da sprovode deo njene suverene vlasti, dužnost da se uzdrže od učestvovanja” u aktivnostima verskih pokreta.¹²² Drugo, država može tražiti da ustanovi kojih se vrednosti i uverenja pridržavaju kandidati za državnu službu ili da ih otpusti zbog

120. *Kalaç v. Turkey*, st.28–31.

121. *Cserjés v. Hungary* (odl.).

122. *Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey* [GC], stav 94.

toga što njihova mišljenja ne mogu da se usklade s poslom koji obavljaju.¹²³ Međutim, treba ipak voditi računa o nekim upozorenjima. Takav korak može imati za posledicu neopravdana mešanja u prava po Konvenciji, kao što je sloboda izražavanja po članu 10.¹²⁴ To takođe može predstavljati indirektnu diskriminaciju po osnovu uverenja.¹²⁵ Sem toga, država mora ostati neutralna. U predmetu *Ivanova v. Bulgaria* otpuštanje podnosioca predstavke s nenastavnog posla u školi zbog toga što je član jedne evangelističko-hrišćanske grupe koju država nije pristala da registruje i koja je morala ilegalno da funkcioniše i koja je bila izložena neprestanim zvaničnim i medijskim progonima, predstavljalo je, po mišljenju Suda u Strazburu i povredu člana 9. Na podnositeklju predstavke je vršen veliki pritisak da podnese ostavku, ali je ona na kraju bila otpuštena bez ikakvog opipljivog osnova zato što, navodno, nije zadovoljila zahteve koji su se postavljali za njen posao pa je usled toga škola počela da tvrdi da onaj ko taj posao obavlja mora da ima univerzitetsku diplomu. Sud u Strazburu je, međutim, zaključio da je stvarni razlog za njeno otpuštanje bilo to što je podnela prijavu zbog netolerancije prema pripadnicima njene evangelističke grupe i ustanovio je da se tu radilo o povredi jemstva po Konvenciji.¹²⁶

123. *Vogt v. Germany*, st. 41-68 (razmatrano sa stanovišta članova 10. i 11).

124. Vidi, npr., *Lombardi Vallauri v. Italy*, predmet razmotren gore, na str. 15.

125. *Thlimmenos v. Greece* [GC], detaljnije razmotreno na str. 79, dole.

126. *Ivanova v. Bulgaria*, st. 81-86.

Sud u Strazburu je takođe razmatrao slučajeve otpuštanja pojedinaca koji su bili zaposleni u verskim udruženjima i zajednicama. Opšte načelo važi i tu: očekuje se da pripadnik klera neke državno ustanovljene crkve ne obavlja samo verske nego i svetovne dužnosti, i ne može se požaliti ukoliko te svetovne dužnosti budu u konfliktu s njegovim ličnim uverenjima, jer je njegovo pravo da napusti posao, u krajnjoj liniji, jemstvo slobode savesti koju uživa.¹²⁷ Međutim, tu se mogu primeniti druga jemstva po Konvenciji, jer ako je pojedinac otpušten s posla u verskoj organizaciji na osnovu inkompatibilnosti njegovih aktivnosti sa uverenjima koja data crkva propoveda, može biti potrebno da se pažljivo proceni da li su državni organi ispunili pozitivnu obavezu koju imaju da obezbede pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života po članu 8. Konvencije. Ovde se očekuje od domaćih sudova da obezbede da jemstva po Konvenciji budu „praktična i delotvorna” tako što će to odraziti u svojim rešenjima. Autonomija verskih zajednica je zaštićena od nepotrebnog državnog mešanja po članu 9. sagledanom u svetlosti člana 11. i zaštite koju taj član pruža slobodi okupljanja i udruživanja, ali domaći sudovi i tribunali ipak moraju da obezbede da osnovi za otpuštanje pojedinaca s

127. *Knudsen v. Norway* (odl.). Vidi, takođe, npr., *Rommelfanger v. Germany* (odl.) (otpušten je lekar koji je radio u katoličkoj bolnici zbog toga što je izneo stav o abortusu koji nije u skladu s crkvenim učenjem: predstavka neprihvatljiva po članu 10); i *Siebenhaar v. Germany*, st. 36-48. (u ugovoru za pomoćnicu vaspitačice u dečijem vrtiću Protestantske crkve jasno je stajalo da će verske aktivnosti koje se smatraju inkompatibilnima biti inkompatibilne i sa stanovišta zapošljavanja: nema kršenja člana 9).

posla budu takvi da se vodi računa o očekivanjima po članu 8. Konvencije, posebno ako zaposleni koga je otpustila neka verska organizacija ima ograničene mogućnosti za pronalaženje novog posla. Srodni slučajevi *Obst v. Germany* i *Schüth v. Germany* ilustruju upravo to pitanje. U predmetu *Obst*, evropski direktor za odnose s javnošću Mormonske crkve izgubio je posao zbog bračne preljube koju je sam priznao; u predmetu *Schüth*, orguljaš i horovođa u jednoj rimokatoličkoj parohiji otpušten je pošto je obelodanjeno da on i njegova partnerka očekuju dete, a on se prethodno rastao od žene. U predmetu *Obst*, Sud se složio s domaćim sudom za radne sporove koji je presudio da se na otpuštanje podnosioca predstavke zbog njegove lične odluke da prizna neverstvo može gledati kao na neophodnu meru kojoj je cilj bio očuvanje kredibiliteta Crkve, jer je podnosilac predstavke trebalo da bude svestan ugovorne važnosti bračne vernosti za njegovog poslodavca, pa samim tim i inkompatibilnosti preljube u svetlosti pojačane obaveze lojalnosti koju položaj na kome se nalazio podrazumeva. U tom slučaju, domaći sudovi su takođe uzeli u obzir mogućnost blaže sankcije i visok stepen verovatnoće da će podnosilac predstavke naći drugi posao.¹²⁸ Nasuprot tome, u predmetu *Schüth*, Sud u Strazburu je ustanovio da je prekršen član 8. zbog toga što sudovi za rešavanje radnih sporova nisu na odgovarajući način odvagali interese Crkve kao poslodavca na jednoj i pravo podnosioca predstavke na poštovanje njegovog privatnog i

porodičnog života, na drugoj strani. U presudi domaćih sudova uopšte se ne pominje njegov *de facto* porodični život, već se samo reprodukuje stav Crkve da bi njen kredibilitet bio podriven da kojim slučajem nije došlo do otpuštanja. Presude domaćih sudova tako su sročene uprkos tome što su sami ti sudovi takođe prihvatili da radno mesto o kome je reč nije takvo da teži prekršaj ponašanja može da se oceni kao apsolutno inkompatibilan s nastavkom zaposlenja (što bi bio slučaj da je reč o zaposlenome koji je veroučitelj, na primer). Iako je ugovor o zapošljavanju u izvesnom smislu ograničio pravo podnosioca predstavke na poštovanje porodičnog života budući da je nametnuo obavezu odanosti prema Crkvi, taj ugovor nije mogao da se protumači kao ugovor koji znači obavezu života u celibatu ukoliko dođe do razvoda ili odvojenog života od supruge. Sem toga, u tom slučaju izgledi podnosioca predstavke da pronade novo zaposlenje ocenjeni su kao ograničeni.¹²⁹

Dopuštanje odgovarajućeg priznanja verskih običaja

U nekim slučajevima otvara se pitanje pozitivne obaveze da se verskim zajednicama omogući da ostvaruju slobodu ispovedanja ili „ispoljavanja” vere na neki drugi način, kroz propovedi, obrede i običaje. Uvek je potrebno da se s posebnom pažnjom razmotre sve činjenice i okolnosti konkretnog predmeta. Na primer, propust da se verskoj zajednici omogući pristup mesu životinja koje su zaklane u skladu s verskim prop-

128. *Obst v. Germany*, st. 39–53.

129. *Schüth v. Germany*, st. 53–75.

isima može podrazumevati mešanje u prava iz člana 9. Ipak, kao što je razjašnjeno u presudi u predmetu *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France*, tu je, očigledno, od ključnog značaja pitanje *dostupnosti* takvog mesa, a ne dozvole vlasti da se obavi ritualno klanje. U tom slučaju verski organ je nastojao da ospori odluku kojom su vlasti odbile da mu izdaju neophodnu dozvolu za obavljanje ritualnog klanja životinja shodno ultraortodoksnim uverenjima tog udruženja. Jedna druga jevrejska organizacija dobila je dozvolu za klanje životinja u skladu s njenim obredom koji se samo marginalno razlikovao od obreda udruženja koje je podnelo predstavku. To udruženje je tvrdilo da je odbijanje vlasti da im izda dozvolu predstavljalo kako kršenje člana 9, tako i kršenje člana 14. u vezi sa članom 9. Bilo je nesporno da ritualno klanje predstavlja verski obred čija je svrha snabdevanje Jevreja mesom životinja zaklanih u skladu s verskim propisima, što je jedan od bitnih aspekata običaja te vere:

[U]druženje koje je podnelo predstavku može se pozivati na član 9. Konvencije kada je reč o odbijanju francuskih vlasti da mu izdaju dozvolu zato što ritualno klanje mora biti shvaćeno kao nešto što ne samo da je obuhvaćeno pravom zajemčenim Konvencijom konkretno, pravom na ispoljavanje vere i verskih običaja, u smislu člana 9. [...]

Pre svega, Sud primećuje da je, utvrđivanjem izuzetka u odnosu na načelo da životinje moraju biti omamljene pre klanja, francuski zakon praktično realizovao pozitivnu meru države čiji je cilj bio obezbeđivanje delotvornog

poštovanja slobode veroispovesti. [Unutrašnje pravo], daleko od toga da ograničava ostvarivanje te slobode, koncipirano je – nasuprot tome – tako da obezbedi i organizuje ostvarivanje i uživanje te slobode. Sud, pored toga, smatra da činjenica da je tim pravilima koja se odnose na izuzetke čiji je cilj uređenje običaja ritualnog klanja dopušteno da taj obred vrše samo klanice koje za to ovlaste nadležni verski organi sama po sebi ne navodi na zaključak da je došlo do mešanja u slobodu ispovedanja vere. Kao i država, i Sud smatra da je u opštem interesu da se izbegne neregulisano klanje, koje bi se obavljalo u sumnjivim higijenskim uslovima, te da je stoga bolje, ako već mora da postoji ritualno klanje, da se ono obavlja u klanicama koje su pod nadzorom javnih vlasti...

Međutim, kada drugi verski organ koji propoveda istu veru donije uloži zahtev za dozvolu za obavljanje ritualnog klanja, onda se mora utvrditi da li metod klanja koji taj verski organ želi da sprovodi predstavlja ostvarivanje slobode veroispovesti zajemčene članom 9. Konvencije. Po mišljenju Suda, do mešanja u slobodu veroispovesti došlo bi samo ako bi nezakonitost obavljanja ritualnog klanja onemogućila ultraortodoksnim Jevrejima da jedu meso životinja zaklanih u skladu s verskim propisima koje oni smatraju primenljivima. Tu, međutim, nije tako.

U tom slučaju, verski organ koji podneo predstavku prethodno je od vlasti tražio dozvolu da jedna određena verska grupa obavlja klanje životinja na sličan (ali ne u potpunosti identičan)

način; vlasti su odbile da izdaju tu dozvolu. Sud Strazburu je zaključio da se tu nije radilo o „mešanju” u prava po članu 9. Prvo, metod ritualnog klanja koji primenjuje klanica tog udruženja identičan je metodu drugog udruženja, a jedinu razliku predstavlja temeljitost pregleda životinje kada je ona već ubijena. Drugo, meso pripremljeno na način koji odgovara uverenjima udruženja koje je podnelo predstavku moglo se dobiti i od drugih snabdevača iz jedne susedne zemlje. Na toj osnovi, Sud u Strazburu je zaključio da nije bilo mešanja u prava udruženja, zato što nije onemogućeno njegovim pripadnicima da nabavljaju meso životinja zaklanih na način koji se smatra primerenim. (U svakom slučaju, čak i da je bilo mešanja u prava iz člana 9, nije došlo do kršenja jemstva iz tog člana, zato što je razlika u postupanju prema tim dvama udruženjima takođe težilo legitimnom cilju, a postojao je i razuman odnos srazmernosti između primenjenih sredstava i cilja čijem se ostvarenju težilo.)¹³⁰ Ta presuda se možda ne bavi u potpunosti pitanjem obima pozitivnih obaveza države u pogledu poštovanja verskog pluralizma. Tako, na primer, iz nje nije sasvim jasno da li država može smatrati primerenim zabranu ritualnog klanja zbog dobrobiti životinja, odnosno, po tom osnovu, i ako to učini, da li onda u takvim slučajevima mora omogućiti uvoz mesa iz drugih zemalja. Potpuno je očigledno da Sud u Strazburu u svojoj praksi nastoji da pokaže kako svaku napetost koja u društvu iskrсне usled verskih razlika

treba rešavati podsticanjem uzajamne tolerancije i razumevanja među pojedincima i grupama, a ne ukidanjem pluralizma. Međutim, čini se da pluralizam ne podrazumeva apsolutno pravo grupa da insistiraju na tome da budu priznati i zaštićeni svi njihovi zahtevi. Čini se da u tom smislu postoji razlika između održavanja pluralizma i njegovog aktivnog promovisanja.

Pitanje br. 3. Da li ograničenje ispovedanja vere ili uverenja ima legitiman cilj?

Sloboda misli, savesti i veroispovesti nije apsolutna. Kao što je već primećeno, član 9. stav 2. propisuje da država može da se umeša u „ispovedanje” misli, savesti ili veroispovesti u izvesnim okolnostima. Kao što je već razmotreno, prvo je potrebno utvrditi da li sporna odluka spada u obim zaštite člana 9. i da li je tu reč o „ispoljavanju” slobode misli, savesti i veroispovesti. Posle toga biće neophodno razmotriti da li je došlo do mešanja u navedeno jemstvo. Zatim se postavlja pitanje da li je prekršen član 9.

Kada se ustanovi da je „mešanje” postojalo, država je dužna da dokaže da je to mešanje bilo opravdano. To se utvrđuje pozivanjem na tri testa: da li je mešanje težilo legitimnom cilju, da li je bilo „propisano zakonom” i da li je bilo „neophodno u demokratskom društvu”. Po pravilu, prvi među tim testovima je jednostavan. Mora se dokazati da je situacija obuhvaćena jednim od propisanih državnih interesa iz stava 2. ili nekoliko takvim interesima. Ti priznati legitimni interesi – „interesi

130. *Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France* [GC], stav 74, st. 76–78, stav 80. and stav 81.

javne bezbednosti, zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili zaštita prava i sloboda drugih” po svojoj tekstualnoj formulaciji uži su od interesa koji su priznati u članovima 8, 10. i 11. (tako se pre svega nacionalna bezbednost ne priznaje kao legitimni cilj u članu 9), ali u svakom slučaju taj test neće u praksi predstavljati neku veliku teškoću za tužene države budući da će Sud u Strazburu neminovno smatrati da je svako mešanje bilo preduzeto kako bi se ostvario jedan od tih navedenih interesa (ili više njih). U načelu, država treba da utvrdi određeni cilj koji teži da ostvari: u praksi, mešanje koje je izvršeno radi ostvarenja legitimnog cilja glatko će se smatrati da spada u opseg jednog od navedenih ciljeva tog posebnog jemstva. Tako je u predmetu *Serif v. Greece*, činjenica da je podnosilac predstavke bio osuđen po optužnici koja ga je teretila da je uzurpirao funkciju sveštenika jedne „poznate religije” bila prihvaćena kao mešanje koje je težilo legitimnom cilju zaštite javnog reda,¹³¹ dok se u predmetu *Kokkinakis v. Greece*, Sud u Strazburu spremno saglasio da je država zabranom prozelitizma težila zaštititi prava i sloboda drugih.¹³² U predmetu *Metropolitan Church of Besarabia and others v. Moldova*, Sud u Strazburu je razmatrao podnesak tužene države u kome je stajalo da je cilj odbijanja države da registruje versku zajednicu bilo unapređenje izvesnih interesa navedenih u stavu 2:

131. *Serif v. Greece*, st. 49–54.

132. *Kokkinakis v. Greece*, stav 44.

[O]dbijanje da se izda dozvola priznanja, što je zahtev koji su izneli podnosioci predstavke, imalo je za cilj zaštitu javnog reda i javne bezbednosti. Država Moldavija, čija je teritorija ranije neprestano prelazila iz rumunske pod rusku kontrolu i obrnuto ima etnički i jezički raznovrsno stanovništvo. S obzirom na to, mlada Republika Moldavija, koja je nezavisna od 1991. godine, nema mnogo snaga na koje bi mogla da se osloni u nastojanju da osigura svoje dalje postojanje, a religija predstavlja jedan od činilaca koji doprinose stabilnosti; većinu stanovništva čine pravoslavni hrišćani. Prema tome, priznanje Moldavske pravoslavne crkve, koja je podređena Moskovskoj patrijaršiji, omogućilo je celokupnom stanovništvu da se ujedini u okviru te crkve. Ako bi bila priznata crkva koja je podnosilac predstavke, ta veza bi verovatno bila izgubljena i pravoslavno hrišćansko stanovništvo bilo bi rasuto među velikim brojem crkava. Štaviše, krijući se pod skutom Crkve koja je podnosilac predstavke, a koja je podređena Bukureštanskoj patrijaršiji, na delu su političke snage koje deluju ruku pod ruku s rumunskim interesima, a oni su opet skloni ponovnom ujedinjenju Besarabije i Rumunije. To znači da bi priznanje Crkve koja je podnela predstavku oživelo stari rusko-rumunski rivalitet među stanovništvom, čime bi bila ugrožena socijalna stabilnost, čak i teritorijalni integritet Moldavije.

Podnosioci predstavke su negirali da je cilj mere zbog koje su uputili tužbu Sudu bio zaštita javnog reda i javne bezbed-

nosti. Oni su tvrdili da vlada nije dokazala da Crkva koja je podnositelj predstave predstavlja pretnju po javni red i javnu bezbednost.

Sud smatra da države imaju pravo da provere da li neki pokret ili udruženje sprovodi, navodno u verske svrhe, aktivnosti koje su štetne po stanovništvo ili javnu bezbednost. Razmotrivši sve okolnosti ovog predmeta, Sud smatra da je mešanje zbog koga je predstava bila podneta izvršeno radi ostvarenja legitimnog cilja shodno članu 9. stav 2. – konkretno, zaštite javnog reda i javne bezbednosti.¹³³

Iako se čini da test kojim treba pokazati da je mešanje imalo „legitiman cilj” nije posebno zahtevan, nije nezamislivo da bi se tužena država mogla u određenim okolnostima suočiti s teškoćama.¹³⁴ Može se uočiti da se cilj mešanja po ovom prvom testu razlikuje od ocene „akutne društvene potrebe” u smislu trećeg testa kojim valja utvrditi šta je „neophodno u demokratskom društvu”.

133. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, st. 111–113.

134. Vidi, međutim, *Bayatyan v. Armenia* [GC], st. 112–128. (tvrdnja da je hapšenje jednog lica zbog toga što je odbilo da ode na odsluženje vojnog roka izvršeno radi zaštite javnog reda i prava drugih: argumenti koje je iznela tužena država nisu bili ubedljiviji, posebno s obzirom na njihovo obećanje da će uvesti alternativno civilno služenje vojnog roka i da će se, što su implicitno preuzeli kao obavezu, uzdržati od izricanja osuđujućih presuda onima koji se ubuduće budu pozvali na prigovor savesti).

Pitanje br. 4. Da li je ograničenje „ispoljavanja” vere ili uverenja „propisano zakonom”?

Država potom mora dokazati da je njeno mešanje bilo „propisano zakonom”. Taj pojam izražava vrednost pravne sigurnosti koja se može široko definisati kao sposobnost delovanja u zadatim okvirima bez straha od proizvoljnog i nepredvidljivog mešanja države. Prema tome, osporena mera mora imati osnov u unutrašnjem pravu i mora istovremeno biti na odgovarajući način dostupna i predvidljiva, kao što, sem toga, mora sadržati i dovoljnu zaštitu od proizvoljne primene zakona. Međutim, sva ta pitanja su se samo povremeno javljala u jurisprudenciji prema članu 9. U svakom slučaju, Sud u Strazburu može izbeći da iznese nedvosmislen odgovor na to da li je mešanje „propisano zakonom”, ako je uveren da to mešanje nije bilo „neophodno u demokratskom društvu”.¹³⁵ (Kada je mešanje u prava iz člana 9. obuhvatalo i uvođenje krivične sankcije, podnositelj predstave je mogao dodatno da tvrdi da je prekršen član 7. Konvencije, koji utvrđuje načelo *nullum crimen, nulla poena sine lege*. U takvim slučajevima, Sud u Strazburu će se verovatno pozabaviti pitanjima pokrenutim po osnovu čl. 7. i 9, primenjujući sličan pristup.¹³⁶)

Klasična formula testa koji treba primeniti može se naći u jednom predmetu koji se odnosi na slobodu izražavanja, ali je podjednako primenljiv na predmete po članu 9:

135. Npr., *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, stav 90.

136. Vidi, npr., *Kokkinakis v. Greece*, st. 32–35; i *Larissis and others v. Greece*, st. 39–45.

Po mišljenju Suda, iz izraza „propisano zakonom” proističu sledeća dva zahteva. Prvo, zakon mora biti na odgovarajući način dostupan: građanin mora biti u stanju da dobije indiciju da je to adekvatno u okolnostima u kojima se zakonska pravila primenjuju na dati slučaj. Drugo, norma se ne može tretirati kao „zakon” ako nije formulisana u dovoljnoj meri precizno da bi mogla omogućiti građaninu da uredi svoje ponašanje: on mora biti u stanju – ako je potrebno i uz odgovarajući savet – da predvidi, u stepenu koji je u datim okolnostima razuman, posledice koje bi mogla doneti akcija o kojoj je reč.

Obratite, međutim, pažnju na stepen kvalifikacije koju pritom dodaje Sud u Strazburu:

Te posledice ne moraju biti predvidljive sa apsolutnom sigurnošću: iskustvo pokazuje da se to ne može ostvariti. Opet, mada je sigurnost krajnje poželjna, ona može doneti sobom i prekomernu rigidnost i zakon mora biti u stanju da drži korak sa okolnostima koje se neprestano menjaju. Prema tome, mnogi zakoni su neminovno zaodeveni u formulacije koje su, u većoj ili manjoj meri, nejasne i čije tumačenje i primena predstavljaju stvar prakse.¹³⁷

Neki primeri primene tog testa u jurisprudenciji po članu 9. pomažu da se ukaže na te zahteve. U predmetu *Kokkinakis v. Greece*, podnosilac predstave je nastojao da ubedi da pojam „prozelitizam” nije bio u dovoljnoj meri definisan u

unutrašnjem pravu, čime je omogućeno da zabrana obuhvati svaku vrstu razgovora na verske teme ili komunikacije koja je imala veze s verom, usled čega je pojedincu bilo onemogućeno da na odgovarajući način uredi svoje ponašanje. Sud u Strazburu se, primećujući da je neminovno da formulacije koje su sadržane u mnogim zakonima ne dosegnu apsolutnu preciznost, saglasio s tuženom državom da je postojanje korpusa rešenih i objavljenih slučajeva iz sudske prakse domaćih sudova koji dopunjuju zakonske odredbe u tom slučaju bilo dovoljno da se ispune zahtevi testa na kome se utvrđuje da li je nešto „propisano zakonom”.¹³⁸

S druge strane strane, u predmetu *Hasan and Chaush v. Bulgaria* taj test nije bio ispunjen. U tom predmetu, jedna vladina ustanova je u sporu oko imenovanja verskog vođe favorizovala jedno krilo. U tom slučaju Sud u Strazburu je zbog manjkavosti u unutrašnjem pravu zaključio da je došlo do kršenja člana 9:

Da bi unutrašnji zakon ispunio zahtev [koji se postavlja da bi nešto bilo „propisano zakonom”], on mora pružiti meru pravne zaštite od proizvoljnog mešanja javnih vlasti u prava zaštićena Konvencijom. U pitanjima koja zadiru u osnovna prava bilo bi protivno vladavini prava, kao jednom od osnovnih načela demokratskog društva koje je otelotvoreno u Konvenciji, da diskreciona zakonska prava pružena

137. *Sunday Times v. the United Kingdom* (no. 1), stav 49.

138. *Kokkinakis v. Greece*, st. 37–41. Vidi, takođe, *Larissis and others v. Greece*, st. 40–42.

izvršnoj vlasti budu izražena formulacijama koje ukazuju na nesputanu moć. Prema tome, zakon mora dovoljno jasno ukazati na obim diskrecionih prava nadležnih vlasti i na način na koji se ta prava ostvaruju. Nivo preciznosti koji se zahteva od unutrašnjeg prava – a koji ni u kom slučaju ne može biti takav da odgovara svakoj situaciji koja bi mogla da iskrсне – u znatnoj meri zavisi od sadržaja instrumenta o kome je reč, oblasti koju on treba da pokrije i broja i statusa onih kojima je upućen.

Sud primećuje da u ovom slučaju nadležni zakon ne sadrži nijedan suštinski kriterijum na osnovu koga Savet ministara i Uprava za verske zajednice registruju verske zajednice i promene u njihovom rukovodstvu u situaciji unutrašnjih podela i sukobljenih pretenzija na legitimnost. Štaviše, ne postoje nikakve procesne mere zaštite, kao što bi bio akuzatorni postupak pred nezavisnim organom, koje bi čuvale od proizvoljnog ostvarivanja diskrecionih prava prepuštenih izvršnoj vlasti. Pored toga, oni koji su ovde neposredno pogođeni nikada nisu bili obavješteni o [unutrašnjem pravu], niti o odluci Uprave za verske zajednice. Ti akti nisu bili razumni i bili su do te mere nejasni da se u njima čak i ne pominje prvi podnosilac predstavke, iako im je osnovni cilj, koji je na kraju i ostvaren, bio to da taj čovek bude uklonjen s položaja vrhovnog muftije.

Te manjkavosti u pogledu suštinskih kriterijumima i u pogledu procesnih jemstava označavale su da je mešanje bilo „proizvoljno i da se temeljilo na zakonskim odredbama koje su

dopuštale nesputana diskreciona prava izvršne vlasti i nisu zadovoljavale tražene standarde jasnoće i predvidljivosti”.¹³⁹

U ostalim predmetima ustanovljeno je kršenje po ovom osnovu. Na primer, u predmetu *Perry v. Latvia*, zabrana izrečena jednom stranom evangelističkom pastoru da obavlja svoju sveštenu dužnost u vreme kada je trebalo da obnovi dozvolu boravka nije bila zasnovana ni na jednoj odredbi letonskih zakona koji su tada bili važeći, pa samim tim nije bila „propisana zakonom”,¹⁴⁰ dok je u predmetu *Kuznetsov and others v. Russia* jedan potpuno miran verski skup prekinula žena koja je predsedavala regionalnom Komisijom za ljudska prava uz dvoje policajaca višeg čina i jednog civila. Po mišljenju Suda u Strazburu, „ovde je očigledno nedostajao pravni osnov za prekid verskog skupa održanog u prostorijama koje su zakonito iznajmljene u tu svrhu”; sem toga, „komesar nije postupio u dobroj veri, već je prekršio obavezu državnog zvaničnika da bude neutralan i nepristrastan u odnosu na versku kongregaciju podnosilaca predstavke”.¹⁴¹ U predmetu *Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*, činjenica da nisu službeno registrovane izmene i dopune statuta verske organizacije posle odluke njenih upravnih organa da pređu iz Ruske pravoslavne crkve u Ukrajinu pravoslavnu crkvu bila zasnovana na unutrašnjem pravu

139. *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], st. 84–85. Vidi, takođe, *Bayatyan v. Armenia* [GC], st. 112–128. (pitanje da li je izricanje osuđujuće presude zbog izbegavanja služenja vojnog roka ostavljeno je otvorenim).

140. *Perry v. Latvia*, st. 51–66.

141. *Kuznetsov and others v. Russia*, st. 69–75.

koje, iako je bilo dostupno, nije bilo u dovoljnoj meri „predvidljivo”. To je docnije imalo još jednu posledicu: „nedostatak mehanizama zaštite od proizvoljnih odluka organa koji vrše upis u registar nije ispravljen sudskom revizijom koju su sproveli domaći sudovi, a oni su očigledno bili sprečeni da donesu drugačiji zaključak upravo zbog toga što zakoni nisu u dovoljnoj meri koherentni i predvidljivi”. U takvim okolnostima, bio je prekršen član 9.¹⁴²

Pitanje br. 5. Da li je ograničenje „ispoljavanja” vere ili uverenja „neophodno u demokratskom društvu”?

Jasno je da sloboda ispoljavanja misli, savesti ili uverenja mora, kada to prilike nalažu, biti podvrgnuta ograničenjima u interesu javne bezbednosti, zaštite javnog reda, zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih. Međutim, često iskrsavaju teškoće kada u konkretnim okolnostima treba dokazati da su mešanja u prava iz člana 9 bila „neophodna u demokratskom društvu”.

Kada se primenjuje ovaj peti i konačni test, mešanje koje je predmet predstavke mora:

- ❖ odgovarati akutnoj društvenoj potrebi,
- ❖ biti srazmerno legitimnom cilju kome se teži,
- biti opravdano relevantnim i dovoljnim razlozima.

I ovde je tužena država ta koja treba da dokaže da su zahtevi testa ispunjeni. S druge strane, zadatak je Suda u Strazburu da

utvrdi da li su mere koje su preduzete na nivou države i koje predstavljaju mešanje u prava iz člana 9. načelno opravdane i da li su srazmerne, ali tu često mogu iskrsnuti teškoće zato što Sud u Strazburu nije na najbolji način pozicioniran da bi mogao da razmotri ono što je određeno u unutrašnjem pravu. Usled toga Sud u Strazburu može priznati izvesno „unutrašnje polje slobodne procene” subjektima odlučivanja na nivou države. To u praksi ima za posledicu ublažavanje strogosti koju Sud u Strazburu primenjuje kada ocenjuje kvalitet razloga koji se navode kao obrazloženje mešanja u prava iz člana 9. Da bi se to podrobnije ispitalo, potrebno je uopštenije razmotriti izvesne ključne pojmove koji su opšte primenljivi u tumačenju Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Nužnost i srazmernost; priroda „demokratskog društva”

Pojam „neophodnosti” sreće se – izričito ili implicitno – u nekoliko članova Evropske konvencije o ljudskim pravima, ali se njegova značenja u raznim kontekstima razlikuju u nijansama. Može se napraviti široka distinkcija između onih članova (kao što je član 9) koji jemče prava prvenstveno građanske i političke prirode koja podležu široko izraženim kvalifikacijama, i onih članova koji jemče prava (prevashodno prava vezana za fizički integritet i ljudsko dostojanstvo) koja ili ne podležu nikakvim izričitim kvalifikacijama ili podležu samo strogim i precizno utvrđenim kvalifikacijama.

Prilikom odlučivanja o tome da li je neko mešanje „neophodno u demokratskom društvu”, valja imati na umu i reč „ne-

142. *Svyato-Mykhaylivska Parafija v. Ukraine*, st. 121–152.

phodno” i izraz „u demokratskom društvu”. Tako je, na primer, u kontekstu člana 10. Sud u Strazburu saopštio da:

iako pridev „neophodno”, u smislu [ove odredbe] nije sinonim za „nezaobilazno”, niti poseduje fleksibilnost koju imaju izrazi kao što su „prihvatljivo”, „obično”, „korisno”, „razumno” ili „poželjno”, on zapravo podrazumeva postojanje „akutne društvene potrebe”.¹⁴³

Teret utvrđivanja da je mešanje bilo opravdano, pa samim tim i teret utvrđivanja da je mešanje srazmerno, ponovo leži na državi. Kao i u slučaju tumačenja neophodnosti državnog mešanja u druga prava po Konvenciji, i ovde bi valjalo razmotriti druge međunarodne ili evropske standarde i praksu. Tako se Sud u Strazburu ovde pozvao na izveštaje takvih tela kao što je Svetski savet crkava.¹⁴⁴

Standard traženog opravdanja u praksi zavisi od konkretnog konteksta. U načelu, što je jača „akutna društvena potreba”, to je lakše opravdati mešanje. Na primer, u načelu se nacionalna bezbednost smatra snažnim razlogom. Međutim, samo pozivanje na taj razlog ne oslobađa državu obaveze da navede opravdanje za iznošenje takve tvrdnje.¹⁴⁵ Slično tome, i javna bezbednost očigledno predstavlja ubedljivu društvenu potrebu, te je stoga zakonski zahtev da svi vozači motocikala nose šlemove bio spremno prihvaćen kao opravdan kada su ga Siki osporili.¹⁴⁶

143. *Handyside v. the United Kingdom*, stav 48.

144. Kao u *Kokkinakis v. Greece*, o kome će više reči biti na str. 47, dole.

145. See *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, razmotreno gore, na str. 36.

U svakom slučaju, prilikom primene testa neophodnosti (pa samim tim i razmatranja mere priznanja unutrašnjeg polja slobodne procene), mora se takođe uzeti u obzir pitanje da li to mešanje može biti opravdano kao neophodno u demokratskom društvu. U jurisprudenciji po članu 9. očigledno je da je taj koncept od kritičnog značaja. Sud u Strazburu je konkretno identifikovao karakteristike evropskog „demokratskog društva”, opisujući kao njegove osnovne odlike pluralizam, toleranciju i širokogrudost. Tako je, na primer, u predmetu *Kokkinakis v. Greece* Sud primetio:

Kao što je navedeno u članu 9, sloboda misli, savesti i veroispovesti jedan je od temelja „demokratskog društva” u smislu Konvencije. U svojoj verskoj dimenziji, to je jedan od najvitalnijih elemenata koji zajednički tvore identitet vernika i njihovu predstavu o životu, ali je isto tako dragocena tekovina za ateiste, agnostike, skeptike i one koji za ta pitanja jednostavno ne haju. Od toga zavisi pluralizam koji je demokratskom društvu neotuđiv i koji je teško izvojevan tokom niza stoleća.¹⁴⁷

Iz takvih vrednosti može logično slediti zaključak da državne vlasti mogu s pravom smatrati da je neophodno da zašтите verska uverenja pripadnika neke vere od napada do kojih dolazi kroz izražavanje (kao što je to slučaj u predmetu *Otto-Preminger-Institut*, koji će niže biti razmotren)¹⁴⁸. Član 9.

146. *X v. the United Kingdom* (odl.) (1978).

147. *Kokkinakis v. Greece*, stav 31.

148. Na str. 71.

takođe može iziskivati da se protiv pretpostavljene opasnosti od nemira bori sredstvima koja podstiču pluralizam umesto da ga podrivaju, čak i kada upravo taj pluralizam može biti odgovoran za situaciju na planu javnog reda koja zahteva intervenciju države.

Unutrašnje polje slobodne procene

Utvrđivanje da li je neka mera neophodna i srazmerna nikada ne može biti puki mehanički poduhvat zato što i onda kada su sve činjenice poznate, ostaje neizbežan vrednosni sud koji treba dati kako bi se odgovorilo na pitanje „da li je mešanje bilo neophodno u demokratskom društvu?” Međutim, na nivou Suda u Strazburu, svaka procena neophodnosti mešanja u prava iz člana 9. tesno je povezana s pitanjem supsidijarnosti sistema zaštite ustanovljenog u Strazburu, zato što primarnu odgovornost za obezbeđivanje da prava zajemčena Konvencijom budu praktična i delotvorna snose upravo nacionalne vlasti. U tom cilju, Sud u Strazburu može dopustiti domaćim subjektima političkog odlučivanja izvesno „unutrašnje polje slobodne procene”. Povremeno se događa da je tu koncepciju teško primeniti u praksi. Ona takođe lako otvara mogućnost za sporenja. Činjenica da Sud u Strazburu prihvata izvestan stepen uzdržanosti kad određuje da li je neka presuda nacionalnih vlasti u skladu sa obavezama te države po Konvenciji samim tim predstavlja osnovno sredstvo pomoću koga Sud u Strazburu priznaje svoju supsidijarnu ulogu u zaštiti ljudskih prava. Na taj način se priznaje pravo demokratija (istina u okvirima

koji su utvrđeni Konvencijom) da same za sebe izaberu nivo i sadržaj prakse ljudskih prava koji im ponajviše odgovara.

Međutim, očigledno je da bi se, kada bi se ta koncepcija preširoko shvatila, Sudu u Strazburu mogle uputiti kritike da se odriče odgovornosti koje su mu poverene. U precedentnoj presudi u predmetu *Handyside v. the United Kingdom*, još jednom predmetu koji se odnosio na na slobodu izražavanja, Sud je primetio da Konvencija:

... ne daje državama-članicama neograničenu moć slobodne procene. Sud je... odgovoran za to da obezbedi da države poštuju svoje obaveze i ovlašćen je da donese konačnu odluku o tome da li je neko „ograničenje” ili „kazna” u skladu sa [garancijama iz Konvencije]. Unutrašnje polje slobodne procene se, prema tome, odvija naporedo sa evropskim nadzorom. Taj nadzor se odnosi kako na cilj osporene mere, tako i na njenu „neophodnost”; on ne obuhvata samo osnovno zakonodavstvo već i odluku kojom se to zakonodavstvo primenjuje, čak i onu koju je doneo nezavisni sud... Iz svega ovoga sledi da zadatak Suda ni u kom slučaju nije da zauzme mesto nadležnih nacionalnih sudova, već da preispita sa stanovišta [jemstva] odluke koje su oni doneli ostvarujući svoje pravo na slobodnu procenu.¹⁴⁹

Prema tome, unutrašnje polje slobodne procene nije negacija nadzorne funkcije Suda u Strazburu, budući da se on suočio sa silnim teškoćama da dokaže kako je svako priznato unutrašnje

149. *Handyside v. the United Kingdom*, st. 49–50.

polje slobodne procene ograničeno i budući da sam donosi konačnu odluku o tome kada preispituje ocenu nacionalnih vlasti. Tako je, na primer, kada je reč o slobodi izražavanja u vezi s napadima na verska uverenja, Sud u Strazburu objasnio način na koji širina unutrašnjeg polja slobodne procene zavisi od konteksta i, pre svega, od prirode izražavanja o kojoj je reč, kao i o opravdanju tog ograničenja:

Mada po članu 10. stav 2. Konvencije postoji malo prostora za ograničenja političkog govora ili debate o pitanjima od javnog interesa, visoke strane ugovornice obično imaju šire unutrašnje polje slobodne procene kada uređuju slobodu izražavanja u odnosu na pitanja koja bi mogla da uvrede intimna lična uverenja u sferi morala ili, posebno, religije. Štaviše, u oblasti morala, možda čak i u višem stepenu, ne postoji nikakav jednoobrazni evropski koncept „zahteva za zaštitu prava drugih” u pogledu napada na njihova verska uverenja. Ono što bi verovatno moglo da predstavlja suštinsku uvredu za ljude određenih verskih uverenja značajno će se razlikovati od vremena do vremena i od mesta do mesta, posebno u doba koje se karakteriše pojavom sve većeg broja vera i veroispovesti. Zbog svog neposrednog i stalnog kontakta s vitalnim snagama u

svojim zemljama, državne vlasti su, u načelu, u boljem položaju od međunarodnog sudije da iznesu mišljenje o tačnom sadržaju tih zahteva u pogledu prava drugih, kao i u pogledu „neophodnosti ograničenja” kojima je cilj da se od takvog materijala zaštite oni čija bi najdublja osećanja i uverenja mogla da budu ozbiljno pogođena.¹⁵⁰

Prema tome, Sud u Strazburu priznaje da je njegova stručnost u preispitivanju izvesnih odluka donetih u oblasti vera ograničena. To deluje kao očigledna stvar. Unutrašnja situacija u nekoj zemlji verovatno odražava istorijske, kulturne i političke osetljivosti, tako da jedan međunarodni forum ni u kom slučaju nije dobro pozicioniran za rešavanje takvih sporova.¹⁵¹ Razume se, takvi razlozi i takva razmatranja se ne primenjuju na nivou visokih strana ugovornica, jer su domaći sudovi znatno upućeniji u lokalne okolnosti (a imaju i potencijalno veću legitimnost u takvim stvarima) nego Sud u Strazburu. Upravo domaći sudovi treba da ispitaju kontekst u kome slobode zajamčene Konvencijom deluju na nacionalnom nivou.

150. *Wingrove v. the United Kingdom*, stav 58.

151. Vidi takode, npr, *Murphy v. Ireland*, razmotren na str. 69, dole

Konkretni aspekti slobode misli, savesti i veroispovesti koji proističu iz člana 9.

Jurisprudencija Suda u Strazburu po članu 9. ilustruje primenu svih pomenutih testova i očekivanja neutralnosti, pluralizma i tolerancije države u situacijama koje se odnose na stvarnost punu zvaničnih antagonizama, skrivene ili otvorene diskriminacije i proizvoljnog odlučivanja. Ovaj deo Priručnika bavi se ključnim pitanjima koja su iskrsla u kontekstu te garancije, prvenstveno u pogledu pitanja o tome da li se može dokazati da su mešanja bila „neophodna u demokratskom društvu”. Međutim, kao što je već istaknuto, izvesni aspekti kako individualnog, tako i kolektivnog ostvarivanja slobode misli, savesti i veroispovesti još nisu testirani u jurisprudenciji Suda u Strazburu.

Mešanja u „ispoljavanje” individualnih uverenja: odbijanje služenja obaveznog vojnog roka

Razmere u kojima član 9. nameće državnim vlastima pozitivnu obavezu da priznaju izuzetke od opštih građanskih ili zakonskih obaveza sve donedavno su bile predmet izvesnih sumnji. U svetlu člana 4. stav 3b Evropske konvencije za zaštitu ljudskih

prava koji sadrži konkretnu odredbu o „službi vojne prirode”, dugo se smatralo da član 9. ne može sam po sebi da podrazumeva bilo kakvo pravo na priznanje prigovora savesti kada je reč o obaveznom služenju vojnog roka ako to nije priznato unutrašnjim pravom,¹⁵² uprkos tome što su gotovo sve evropske zemlje koje su još uvek zadržale obavezni vojni rok učinile korak napred ka priznanju alternativnog civilnog služenja.¹⁵³ Zato još nije bilo jasno da li član 9. zaista može tražiti od države da prizna takvo alternativno civilno služenje u slučajevima kada bi pojedinac inače mogao biti primoran da postupa protivno svojim osnovnim verskim uverenjima.¹⁵⁴ Svakako, već je bilo prihvaćeno da se obavezno služenje vojnog roka može, s obzirom na pitanja koja otvara, razmatrati i s drugih stanovišta iz Konvencije, pre svega tamo gde je moguće tvrditi da kazne koje se izriču zbog neodazivanja pozivu na odsluženje vojnog roka mogu otvoriti pitanje diskriminacije¹⁵⁵ ili biti osnov za

152. *Johansen v. Norway* (odl.) (član 4. stav 3b ne zahteva da države obezbede zamenu u vidu civilnog služenja vojnog roka za one koji se pozivaju na prigovor savesti).

153. Vidi Preporuke Komiteta ministara br. R (87) 8 i Rec. (2010) 4.

154. *X v. Germany* (odl.) (1977).

ponižavajuće postupanje u smislu člana 3.¹⁵⁶ U predmetu *Ülke v. Turkey*, na primer, Sud u Strazburu je utvrdio da je podnositelj predstavke, mirovni aktivista koji je u više navrata kažnjavao zbog toga što, rukovodeći se svojim uverenjima, odbija da služi vojni rok, bio podvrgnut postupanju koje predstavlja kršenje člana 3, u tom smislu što su se „neprestano smenjivali periodi krivičnog gonjenja i periodi izdržavanja zatvorske kazne” i što je postojala mogućnost da se takva situacija, bar teorijski, nastavi do kraja njegovog života: to je premašilo onaj neizbežni stepen poniženja koji je inherentan izdržavanju zatvorske kazne i zato je ocenjeno kao „nečovečno” postupanje zbog toga što se tu radilo o unapred planiranim, kumulativnim i dugoročnim posledicama mnogobrojnih osuđujućih presuda i zatvorskih kazni zbog jedne iste stvari. Unutrašnje pravo koje nije ni na koji način uredilo pitanje onih koji zbog prigovora savesti ne žele da služe vojni rok „očigledno nije bilo dovoljno da obezbedi valjane mehanizme za rešavanje situacija koje nastaju onda kada neko lice iz uverenja odbija da služi vojni rok”.¹⁵⁷

155. Npr., *Thlimmenos v. Greece* [GC]. Vidi, takode, *Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*, (povreda člana 5, ali izbegnuto razmatranje predstavke sa stanovišta člana 9); uporedi izveštaj Komisije od 7. marta 1996. (tamo je izneto mišljenje da se radilo o kršenju člana 14. sagledanog u vezi sa članom 9). Vidi takode *Autio v. Finland* (duži vojni rok predviđen kada je reč o civilnom služenju nego o vojnom služenju spada u unutrašnje polje slobodne procene država: predstavka proglašena neprihvatljivom).

156. *Taştan v. Turkey*, st. 27–31 (obaveza služenja vojnog roka nametnuta je čoveku starom 71 godinu koji je bio primoran da obavlja iste aktivnosti i fizičke vežbe kao i dvadesetogodišnji regruti, što je predstavljalo ponižavajuće postupanje).

157. *Ülke v. Turkey*, st. 61. i 62.

U Strazbur su nastavile da sižu predstavke koje su u nekim slučajevima bile rešene prijateljskim poravnanjem,¹⁵⁸ ali je u predmetu *Bayatyan v. Armenia*, Veliko veće presudilo da se sada, u izvesnim okolnostima, može konstatovati da član 9. može biti povređen i time što nije dopušteno civilno služenje vojnog roka, kao alternativa. U navedenom predmetu podnositelj predstavke je bio Jehovin svedok osuđen na 30 meseci zatvora zato što je odbio da odsluži vojni rok. On je ponudio alternativno civilno služenje vojnog roka i to je učinio i tokom suđenja, ali je novi zakon kojim je dopušteno služenje vojnog roka – taj zakon je donet na osnovu obećanja koje je tužena država dala prilikom pristupanja Savetu Evrope, nekoliko meseci ranije, stupio na snagu tek godinu dana po njegovom puštanju na uslovnu slobodu, pošto je već proveo 10 meseci u zatvoru. Veliko veće je stalo na stanovište da sada nije primereno tumačiti član 9. u vezi sa članom 4. stav 3b u svetlosti razvoja prava i prakse evropskih država i međunarodnih sporazuma. Konvencija je „živi instrument” i ona treba da odražava takve događaje. Iako iz člana 9. nije moguće izvesti zaključak o izričitom pominjanju prava na odbijanje služenja vojnog roka zbog prigovora savesti:

... [Sud] smatra da protivljenje služenju vojnog roka, kada je motivisano ozbiljnim i nepremostivim konfliktom između vojne obaveze i savesti date ličnosti ili njenih dubokih i autentičnih verskih ili drugih uverenja, predstavlja ubeđenje

158. Npr., *Stefanov v. Bulgaria* (prijateljsko poravnanje).

ili veru u dovoljnoj meri uverljivo, ozbiljno, celovito i važno da povlači jemstva člana 9. [...]

Podnosilac predstavke u datom predmetu pripadnik je Jehovinih svedoka, verske grupacije čija uverenja obuhvataju i ubedenje u to da se treba protiviti služenju vojnog roka, čak i ako se to čini bez oružja, u vojsci. S tih razloga, Sud nema nikakvog razloga da sumnja da je odbijanje služenja vojnog roka ovog podnosioca predstavke bilo motivisano njegovim verskim uverenjima, koja su autentična i u teškom su i nepremostivom konfliktu s njegovom vojnom obavezom.

Važno je da se napravi jasna razlika između situacije u kojoj se nalazi taj podnosilac predstavke i situacije koja se tiče „obaveza koja nema nikakve implikacije po savest, kao što je opšta poreska obaveza”. Neodazivanje pozivu na odsluženje vojnog roka sadržalo je u sebi i „ispoljavanje” verskih uverenja podnosioca predstavke, te stoga presuda koja mu je izrečena zbog odbijanja vojne obaveze predstavlja mešanje u njegovu slobodu ispoljavanja vere. Da bi se opravdalo bilo kakvo mešanje u pravo pojedinca na slobodu veroispovesti, potrebni su veoma ubedljivi i uverljivi razlozi. Sem toga, gotovo sve evropske države koje su ikada imale ili i danas imaju obavezni vojni rok uvele su i mogućnosti za alternativno služenje tog roka. Prema tome:

... sistem koji je postojao u predmetnom vremenu nametnuo je građanima obavezu koja je imala potencijalno teške implikacije za lica koja se zbog prigovora savesti protivne

služenju vojnog roka jer nije priznao izuzetke na osnovu prigovora savesti i kažnjavao je one koji su, poput ovog podnosioca predstavke, odbijali da služe vojni rok... [I]zricanje kazne podnosiocu predstavke, u okolnostima u kojima ni na koji način nije uzeto u obzir ono što nalažu njegova savest i njegova uverenja, ne može se smatrati merom neophodnom u demokratskom društvu. To se još manje može smatrati potrebnim ako se ima u vidu da su postojale funkcionalne i delotvorne alternative koje su mogle da pomire konkurentne interese, što dokazuje iskustvo ogromne većine evropskih država.

Sud iznova naglašava da su pluralizam, tolerancija i otvorenost i širokogrudost znaci „demokratskog društva”. Iako pojedinačni interesi povremeno moraju biti podređeni interesima grupe, demokratija ne znači da mišljenje većine uvek mora da prevlada: mora se uspostaviti ravnoteža koja će obezbediti pravično i ispravno postupanje prema pripadnicima manjina i izbeći bilo kakvu zloupotrebu dominantnog položaja. Stoga poštovanje koje država izražava za uverenja manjinskih verskih grupa, kao što je ona kojoj pripada podnosilac predstavke, time što će im pružiti mogućnost da društvu služe na način koji nalaže njihova savest može da obezbedi kohezivan i stabilan pluralizam i da podstakne međuveršku harmoniju i toleranciju u društvu, a ne da, kako to tvrdi tužena država, izazove nepravičnu nejednakost ili diskriminaciju.¹⁵⁹

Mešanja u „ispoljavanje“ individualnih uverenja: prozelitizam

U člana 9. stav 1. konkretno se govori o „propovedi“ kao o prizatom obliku „ispoljavanja“ vere. Pravo na ubeđivanje drugih u ispravnost vlastite vere implicitno potkrepljeno time što se u tekstu pominje pravo „na promenu vere ili uverenja“. Pravo na prozelitizam kroz pokušaje da se drugi ubede da se preobrate u veru onoga koji propoveda tako je jasno obuhvaćeno poljem dejstva člana 9. To pravo, međutim, nije apsolutno, i ono može biti ograničeno tamo gde država može da dokaže da se ograničenje temelji na razlozima zaštite javnog reda ili zaštite ranjivih pojedinaca od eksploatacije. U jurisprudenciji se na taj način pravi razlika između „ispravnog“ i „nedoličnog“ prozelitizma, što je razlika koja se odražava i u drugim merama koje su usvojile institucije Saveta Evrope, kao što su Preporuka Parlamentarne skupštine br. 1412. (1999) o ilegalnoj aktivnosti sekti, u kojoj se poziva na unutrašnju akciju protiv „nezakonite prakse koja se sprovodi u ime grupa religijske, ezoterične ili duhovne prirode“, dostavljanje i razmenu informacija između država o takvim sektama i ukazuje na važnost predavanja istorije i filozofije religije u okviru školskog programa da bi se zaštitili mladi.

U predmetu *Kokkinakis v. Greece* jedan Jehovin svedok osuđen je na kaznu zatvora zbog prozelitizma, što je krivično delo izričito zabranjeno i Ustavom i zakonima Republike Grčke. Sud

159. *Bayatyan v. Armenia* [GC], st. 124. i 126.

u Strazburu je na samom početku prihvatio da pravo da se drugi ubede da treba da se preobrate, to jest da prime drugu veru, spada u obim zaštite jemstva, „bez kojeg bi... sloboda promene vere ili uverenja“, koja je propisana članom 9, verovatno ostala „mrtvo slovo na papiru“. Primećujući da je zabrana propisana zakonom i da ima legitiman cilj zaštite prava drugih, Sud u Strazburu ipak nije mogao u konkretnim okolnostima da prihvati da je dokazano kako je to mešanje bilo opravdano kao „neophodno u demokratskom društvu“. Po mišljenju Suda u Strazburu, treba napraviti razliku između „isповедanja Hristove vere“ ili evangelizacije i „nedoličnog prozelitizma“ koji podrazumeva nedoličan uticaj, pa čak i silu:

Ono prvo odgovara istinskom evangelizmu, koji se u jednom izveštaju iz 1956. godine sačinjenom pod pokroviteljstvom Svetskog saveta crkava opisuje kao suštinska misija i odgovornost svakog hrišćanina i svake Crkve. Ono drugo predstavlja deformisani ili iskvareni vid onog prvog. Ako je suditi prema istom izveštaju, to drugo može poprimiti oblik aktivnosti u kojima se nude materijalne i društvene beneficije kako bi se pridobili novi pripadnici Crkve ili kako bi se izvršio nedoličan pritisak na ljude u nevolji ili u teškoćama; to čak može podrazumevati i primenu nasilja ili ispiranje mozga; uopštenije gledano, to je nešto što je nespojivo s poštovanjem slobode misli, savesti i veroispovesti drugih.

Međutim, usled toga što domaći sudovi nisu mogli da preciziraju razloge za osuđujuću presudu, nije bilo moguće doka-

zati da postoji akutna društvena potreba za takvom presudom. Domaći sudovi su cenili krivičnu odgovornost podnosioca predstavke samo na osnovu toga što su ponovili zakonske odredbe, umesto da su jasno naznačili zašto su sredstva koja je podnosilac predstavke koristio da bi pokušao da ubedi druge da promene veru bila neprimerena:

Pomno proučavanje [odgovarajuće zakonske odredbe] pokazuje da relevantni kriterijumi koje je grčko zakonodavstvo usvojilo nisu u neskladu s prethodno navedenima u meri u kojoj su ustanovljeni isključivo radi kažnjavanja nedoličnog prozelitizma, što je pojava koju Sud ne mora apstraktno da definiše u datom slučaju. Sud, međutim, primećuje da su grčki sudovi u svome rezonovanju utvrdili krivicu podnosioca predstavke pukim reprodukovanjem formulacija [iz zakona] i da nisu u dovoljnoj meri precizirali na koji je način optuženi pokušao da ubedi svog suseda primenom nedoličnih sredstava. Nijedna od činjenica koje su sudovi utvrdili ne nalaže takav zaključak. Budući da stvari stoje tako, nije dokazano da je osuđujuća presuda izrečena podnosiocu predstavke bila opravdana akutnom društvenom potrebom u okolnostima datog predmeta. Prema tome, izgleda da osporena mera nije bila srazmerna legitimnom cilju kome se težilo, niti da je, samim tim, bila „neophodna u demokratskom društvu... radi zaštite prava i sloboda drugih”.¹⁶⁰

160. *Kokkinakis v. Greece*, st. 48–49.

Nasuprot tome, u predmetu *Larissis and others v. Greece*, zaključeno je da osuđujuća presuda izrečena višim oficirima, pripadnicima Pentekostalne crkve optuženima za prozelitizam prema trojici vazduhoplovaca koji su bili pod njihovom komandom nije predstavljala kršenje člana 9, u svetlosti suštinski važne prirode vojne hijerarhijske strukture koja bi, prema navodima koje je Sud u Strazburu prihvatio, potencijalno mogla podrazumevati rizik od proganjanja potčinjenih, ako bi oni pokušali da se povuku iz razgovora koji je započeo njima pretpostavljeni oficir. U ovom slučaju Sud u Strazburu je prihvatio argumente tužene države da su viši oficiri zloupotrebili svoj uticaj i da je osuđujuća presuda koja im je izrečena bila opravdana potrebom da se zaštite prestiž i delotvorno funkcionisanje oružanih snaga, kao i da se svaki pojedinačni vojnik zaštiti od ideološke prinude:

Sud primećuje da je već utvrđeno i opšte prihvaćeno da se Konvencija u načelu odnosi i na pripadnike oružanih snaga baš kao i na civile. Ipak, prilikom tumačenja i primene njenih pravila u slučajevima kao što je ovaj koji imamo pred sobom, moraju se imati u vidu specifične odlike života u vojsci i njihove posledice na položaj pojedinačnih pripadnika oružanih snaga. ... U tom smislu, Sud primećuje da hijerarhijska struktura koja je jedna od odlika života u oružanim snagama može uticati na svaki aspekt odnosa među vojnim osobljem, usled čega je potčinjenome teško da odbije ili izbegne pojedinca višeg ranga koji nastoji da uspostavi kontakt s njim ili da se povuče iz razgovora koji je

njegov pretpostavljeni zapodenuo. Samim tim, ono što bi u civilnom svetu moglo delovati kao bezazlena razmena ideja koje primalac može da prihvati ili da odbaci, u okvirima života u vojsci može se tumačiti kao jedan vid maltretiranja ili vršenje nedoličnog pritiska kroz zloupotrebu položaja. Mora se naglasiti da u tu kategoriju ne spada svaki razgovor koji se vodi o religiji ili drugim osetljivim pitanjima između pojedinaca različitih činova. Ipak, tamo gde okolnosti to iziskuju, države mogu prethodno preduzeti posebne mere kako bi zaštitile prava i slobode podređenih pripadnika oružanih snaga.

Domaći sudovi su zaista saslušali svedočenja o tome da su vazduhoplovci o kojima je reč osećali obavezu da učestvuju u razgovorima koje su njihovi pretpostavljeni oficiri zapodevali s njima o religiji, kao i to da su ih uznemiravali uporni pokušaji tih oficira, iako pritom nisu bile izrečene nikakve pretnje niti podsticaji. Stoga je bilo jasno da su pretpostavljeni oficiri podvrgli vazduhoplovce izvesnom stepenu pritiska i da su se oni zbog toga osećali u izvesnoj meri sputanima. Zaključak je bio da u ovom slučaju nije došlo do kršenja člana 9:

... Sud smatra da su grčke vlasti u načelu opravdano preduzele izvesne mere za zaštitu vazduhoplovaca nižeg čina od nedoličnog pritiska kome su ih podvrgli podnosioci predstavke u svojoj želji da im prenesu svoja verska uverenja i ubede ih u njih. Sud primećuje da preduzete mere nisu bile posebno oštre i da su po svojoj prirodi bile više preventivne nego kaznene, budući da izrečene kazne ne podležu

izvršenju pod uslovom da podnosioci predstavke u naredne tri godine ponovo ne naprave prekršaj. [...] S obzirom na sve okolnosti ovog predmeta, Sud ne nalazi da su te mere bile nesrazmerne.

S druge strane, Sud u Strazburu odbacio je tvrdnje tužene države iznete u istom predmetu o tome da je krivično gonjenje civila zbog prozelitizma „neophodno u demokratskom društvu”, čak i onda kada je država tvrdila da se radilo o nedoličnom iskorištavanju pojedinaca koji imaju izvesne lične i psihološke teškoće. Od „odlučujućeg značaja” bilo je to što ti civili nisu bili podvrgnuti pritiscima i ograničenjima one vrste kakvima su bili podvrgnuti vazduhoplovci u vreme kada su podnosioci predstavke nastojali da ih preobrate. Ovde je manje poštovanja iskazivano prema odlukama domaćih sudova. Čak ni kada je reč o jednoj građanki koja je bila pod izvesnim stresom zbog toga što joj se brak raspao, nije dokazano ni da je njeno mentalno stanje bilo takvo da je zahtevalo „neku specijalnu zaštitu od evangelističkih aktivnosti podnosilaca predstavke, niti da su oni na nju vršili nedoličan pritisak, što je posvedočeno i činjenicom da je ona na kraju bila kadra da donese odluku da raskine sve veze sa Pentekostalnom crkvom”.¹⁶¹ Ti slučajevi ukazuju na to da države u nekim prilikama mogu da preduzmu mere kojima će zabraniti pravo pojedinaca da pokušaju da ubede druge u valjanost sopstvenih uverenja, čak i ako pripadnici date veroispovesti to pravo često

161. *Larissis and others v. Greece*, st. 50, 54. i 59.

karakterišu kao svoju suštinsku i svetu dužnost. Ti slučajevi, međutim, takođe jasno ukazuju na to da za svako mešanje u pravo na prozelitizam mora biti dokazano da je ono bilo neophodno u datim okolnostima.

Mešanja u „ispoljavanje” vere ili uverenja: kazne zbog nošenja verskih simbola

Zbog zabrane nošenja verskih simbola Sudu u Strazburu stigao je određeni broj predstavi po osnovu člana 9. Ti slučajevi mogu zahtevati veoma brižljivu procenu. Predstavke koje se odnose na nošenje delova odeće ili drugih vidljivih znakova verskih uverenja sada se prihvataju kao predstavke koje se odnose na mešanja u prava na ispoljavanje vere ili uverenja po članu 9.¹⁶² i pritom se procenjuju razlozi zbog kojih je zabrana izrečena. U ovoj oblasti, međutim, Sud u Strazburu će verovatno priznati izvesno „unutrašnje polje slobodne procene” državnim vlastima, posebno onda kada država kao opravdanje za izrečenu kaznu navede razloge javne bezbednosti¹⁶³ ili potrebu da spreči izvesne fundamentalističke verske pokrete da vrše pritisak na druge koji pripadaju nekoj drugoj veroispovesti ili ne ispovedaju religiju tih pokreta.¹⁶⁴ Tako se u predmetu *Dahlab v. Switzerland* odbijanje da se učiteljici koja radi s malom decom dozvoli da to radi zabrađena smatralo opravdanim, s obzirom na „moćni spoljni simbol koji predstav-

lja njeno nošenje feredže: ne samo da se može smatrati kako nošenje feredže može imati izvestan prozelitistički uticaj, budući da je ženi nametnuto verskim propisima koji se teško mogu pomiriti s načelom ravnopravnosti polova, već se to takođe ne može lako pomiriti ni s porukom tolerancije, poštovanja drugih i jednakosti i nediskriminacije, što su sve vrednosti koje nastavnici u jednom demokratskom društvu treba da prenesu svojim đacima.¹⁶⁵ Slično tome, predstava u predmetu *Aktas v. France*, isključenje učenika iz škole zbog odbijanja da skinu verske simbole (muslimanske feredže i donje turbane – keški – karakterističnim za Sike) na časovima proglašena je neprihvatljivom, zato što je Sud u Strazburu stao na stanovište da je mešanje u pravo na ispoljavanje vere ili ubeđenja u tom slučaju moglo da se smatra srazmernim legitimnom cilju zaštite prava i sloboda drugih i zaštite javnog reda; u svakom slučaju, ti učenici nisu isključeni iz škole zbog svojih verskih ubeđenja kao takvih, a zabrana je svakako težila zaštititi ustavno načela sekularizma.¹⁶⁶

162. *Aktas v. France* (odl.).

163. Npr., *Phull v. France* (odl.) (zahtev da se skinu turban prilikom bezbednosne provere rentgenom na aerodromu: predstava proglašena neprihvatljivom).

164. *Karaduman v. Turkey* (zahtev da na zvaničnoj fotografiji ne može biti prikazana diplomirana studentkinja sa islamskom feredžom na glavi, već joj čelo mora biti otkriveno). *Köse and 93 others v. Turkey* (odl.) (zabrana nošenja feredže u granicama imanja koje pripada verski orijentisanoj školi, što je inače opšta mera propisana za sve studentkinje, bez obzira na veroispovest kojoj pripadaju: predstava proglašena neprihvatljivom); *Kurtulmuş v. Turkey* (odl.) (profesorski univerziteta zabranjeno je nošenje feredže); *Dogru v. France*, st. 47–78. (isključenje učenica iz državnih škola zbog toga što su na časovima fizičkog obrazovanja odbile da skinu odeću koja je verski simbol: nema povrede prava po Konvenciji); i, slično tome, *Kervanci v. France*, st. 46–78.

165. *Dahlab v. Switzerland* (odl.).

166. *Aktas v. France* (odl.).

To pitanje je dosta detaljno razmotrilo Veliko veće u predmetu *Leyla Şahin v. Turkey*. U tom predmetu podnositeljka predstavke se žalila da su time što joj je zabranjeno da na univerzitetu nosi feredžu i time što joj nije dopušteno da tako odevena pohada nastavu, prekršena njena prava po osnovu člana 9. Sud u Strazburu je pošao od toga da je došlo do mešanja u njeno pravo ispoljavanja vere i prihvatio je da je to mešanje prevashodno težilo legitimnom cilju zaštite prava i sloboda drugih i zaštite javnog reda. Sud je takođe bio uveren da je to mešanje bilo „propisano zakonom”. Prema tome, ključno pitanje koje se sada postavljalo bilo je da li je to mešanje bilo „neophodno u demokratskom društvu”. Većinom glasova, Sud u Strazburu je presudio da je mešanje o kome je ovde reč bilo i načelno opravdano i srazmerno ciljevima kojima se težilo, ako se uzme u obzir „unutrašnje polje slobodne procene” države u takvim slučajevima:

Kada se radi o pitanjima odnosa između države i veroispovesti, o kojima se u jednom demokratskom društvu mišljenja racionalno mogu znatno razlikovati, poseban značaj treba pridati ulozi državnih organa koji o tome odlučuju. To pre svega važi kada je reč o uređivanju oblasti nošenja verskih simbola u obrazovnim ustanovama, posebno... s obzirom na raznovrsnost pristupa nacionalnih vlasti tom pitanju. U celoj Evropi nije moguće uočiti jednoobrazan koncept značaja religije u društvu i značenje ili uticaj javnog izražavanja verskih uverenja razlikuju se zavisno od vremena i konteksta. Samim tim, i pravila se u

toj sferi razlikuju od jedne do druge zemlje, zavisno od nacionalnih tradicija i zahteva koje postavlja potreba za zaštitom prava i sloboda drugih i održavanja javnog reda. Samim tim, izbor obima i oblika takvih odredaba neminovno treba do jedne tačke prepustiti državi o kojoj je reč, budući da to zavisi od konkretnog domaćeg konteksta.

U ovom slučaju izvestan značaj imaju načela sekularizma i jednakosti na kojima počiva Ustav Turske. Ustavni sud je utvrdio da se sloboda ispoljavanja nečije vere može ograničiti kako bi se odbranila uloga koju sekularizam ima kao garant demokratskih vrednosti države: sekularizam je tačka susreta slobode i jednakosti, koji nužno donose i slobodu veroispovesti i savesti, i on sprečava državne vlasti da ispolje sklonost ka jednoj određenoj religiji ili verovanju tako što obezbeđuje ulogu države kao nepristrasnog arbitra. Sem toga, sekularizam je pomogao da se pojedinci zaštite od spoljnih pritisaka ekstremističkih pokreta. Ta uloga države kao nezavisnog arbitra potpuno je u skladu i s jurisprudencijom Suda u Strazburu po osnovu člana 9.

Sud u Strazburu bio je i pod uticajem naglašavanja zaštite prava žena u turskom ustavnom sistemu, što je vrednost koja je takođe konzistentna s ključnim načelom ravnopravnosti polova na kome počiva Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava. Prilikom svakog razmatranja pitanja zabrane nošenja feredže mora se uzeti u obzir značaj koji taj simbol može imati za one koji odluče da je ne nose, ako se to shvati kao verska obaveza. To posebno važi u zemlji kao što je Turska u kojoj većinu stanovništva čine pripadnici islamske vere. Imajući na umu

činjenicu da u Turskoj postoje ekstremistički politički pokreti koji nastoje da društvu u celini nametnu svoje verske simbole i predstavu o društvu utemeljenom na verskim propisima, Veliko veće je bilo uvereno da je načelo sekularizma prvenstveni razlog koji leži u osnovi zabrane nošenja verskih simbola na univerzitetima. U kontekstu u kome se uče i u praksi primenjuju vrednosti pluralizma, poštovanja prava drugih i, pre svega, ravnopravnosti muškaraca i žena pred zakonom, razumljivo je da nadležna vlast može smatrati da bi dopuštanje nošenja verskih simbola, kao što je feredža, u prostorijama univerziteta bilo u suprotnosti s tim vrednostima. Zato se može smatrati da je ograničavanje slobode nošenja feredža zapravo korak kojim se izlazi u susret akutnoj društvenoj potrebi zbog toga što je upravo taj verski simbol poslednjih godina u zemlji poprimio političko značenje. Primećujući da član 9. ne garantuje uvek pravo pojedinca na način koji diktiraju njegova verska uverenja i da on ljudima koji to čine ne dopušta da prenebregavaju pravila za koja je dokazano da su opravdana, Sud u Strazburu je takođe primetio da, u svakom slučaju, studentkinje koje pohađaju turske univerzitete, a ispovedaju islamsku veru imaju slobodu da svoju veroispovest ispolje u skladu sa uobičajenim oblicima islamskih obreda u granicama koje su postavljene organizacionim ograničenjima u obrazovanju.

Ta predstava je takođe otvorila pitanje da li je došlo do mešanja u pravo podnositeljke predstave na obrazovanje u smislu člana 2. Protokola br. 1. Zaključujući po analogiji s rezonovanjem primenjenim prilikom odlučivanja po predstavi

sa stanovišta člana 9. Veliko veće je takođe prihvatilo tezu da je odbijanje da se dozvoli pristup raznim predavanjima i ispitima zbog nošenja feredže bilo predvidljivo ograničenje, koje je težilo legitimnom cilju, kao i da su pritom primenjena sredstva bila srazmerna. Mere o kojima je reč nisu ni na koji način onemogućile ispoljavanje verskih uverenja, i zaista se može reći da je univerzitetska uprava razborito nastojala da iznađe sredstva pomoću kojih bi izbegla vraćanje studentkinja s feredžom na glavi, a da pritom istovremeno zaštititi prava drugih i interese obrazovnog sistema u celini. Zabrana feredža, prema tome, nije predstavljala mešanje u pravo na obrazovanje.¹⁶⁷

Mešanja u individualna uverenja: zahtev za plaćanje „crkvenog poreza“

Član 9. stav 1. pruža zaštitu od obaveze posrednog učešća u verskim aktivnostima protiv volje pojedinca. Takva situacija može, na primer, iskrsnuti u vezi sa zahtevom za plaćanje crkvenog poreza. Države moraju poštovati verska uverenja onih koji ne pripadaju nijednoj crkvi, te samim tim moraju omogućiti takvim pojedincima da budu izuzeti od obaveze da pružaju novčani doprinos crkvi za njene verske aktivnosti.¹⁶⁸ (Međutim, kao što je već istaknuto, treba razlikovati tu situaciju od tvrdnji da opšte poreske uplate u budžet države ne treba opredeljavati za određene svrhe.¹⁶⁹) Upravo u tom cilju države

167. *Leyla Şahin v. Turkey* [GC], st. 104–162 stav 109.

168. *Darby v. Sweden*, mišljenje Komisije, stav 51. Vidi napomenu na str. 15, gore.

169. *C. v. the United Kingdom*.

mogu legitimno tražiti od pojedinaca da ih obaveste o svojim verskim uverenjima ili o promeni vere ili uverenja kako bi obezbedile delotvorno ubiranje crkvenog poreza.¹⁷⁰

U svakom slučaju, biće neophodno razmotriti da li se uvođenje crkvenog poreza jednim delom vrši radi pokrića sekularnih crkvenih troškova, to jest onih troškova čija je svrha bitno različita od eklezijastičke. U predmetu *Bruno v. Sweden*, Sud u Strazburu je napravio razliku između oporezivanja radi obavljanja javnih funkcija i onih funkcija koje su isključivo vezane za verska uverenja. Zakonski okvir je dopuštao izuzeće od obaveze plaćanja većine crkvenih poreza, ali je i dalje nalagao plaćanje jednog poreza („porez za nesaglasne“) kako bi se nadoknadili troškovi zadataka nereligijske prirode koje crkva obavlja u interesu društva kao što je organizovanje sahrana, održavanje crkvene imovine i zgrada od istorijske vrednosti i briga za stare matične knjige. Sud u Strazburu je prvi potvrdio da državna vlast ima široko unutrašnje polje slobodne procene kada odlučuje na koji će način urediti obavljanje takvih zadataka i stoga je odbacio tvrdnju podnosioca predstavke da je za te funkcije odgovorna svetovna javna uprava, a ne verski organi:

[S]ud je saglasan sa državom da se organizovanje sahrana, održavanje crkvene imovine i zgrada od istorijske vrednosti i briga za stare matične knjige razumno mogu smatrati zadacima nereligijske prirode koji se obavljaju u interesu društva u celini. Državi mora biti prepušteno da odluči

170. Vidi, npr., *Gottesmann v. Switzerland*.

kome će poveriti dužnost obavljanja tih zadataka i na koji način će obavljanje tih zadataka finansirati. Iako je u obavezi da poštuje pravo pojedinca na slobodu veroispovesti, država ima široko unutrašnje polje slobodne procene u donošenju takvih odluka. [...]

Međutim, Sud u Strazburu jeste naglasio da traženo jemstvo štiti od obaveze davanja doprinosa – kroz oporezivanje – za ciljeve koji su po svojoj suštini religijski. Ipak, u ovom slučaju bilo je moguće dokazati da je, proporcionalno gledano, puni iznos crkvenog poreza koji su plaćali pojedinci koji nisu pripadnici Crkve srazmeran troškovima građanskih funkcija Crkve, te se stoga nije moglo reći da je podnosilac predstavke bio primoran da plaća doprinos za verske aktivnosti Crkve. Takođe je od izvesnog značaja bilo to što su nadzor nad trošenjem i utvrđivanje poreskog iznosa obavljali javni, a ne crkveni organi:

[P]odnosilac predstavke, koji nije član švedske crkve, nije morao da plati puni iznos crkvenog poreza već samo jedan njegov deo – 25 posto punog iznosa – kao porez za one koji se ne slažu [na osnovu koga] oni koji nisu pripadnici Crkve plaćaju doprinos za crkvene aktivnosti koje nisu religijske po svojoj prirodi. Smanjena poreska stopa određena je na osnovu istraživanja ekonomskih aktivnosti švedske crkve, koja su pokazala da troškovi sahranjivanja preminulih čine oko 24 posto ukupnih troškova koje Crkva ima.

S tih razloga je očigledno da je porez koji je podnosilac predstavke platio švedskoj crkvi bio srazmeran troškovima

njene građanske odgovornosti. Prema tome, ne može se reći da je on bio primoran da daje doprinos za verske aktivnosti Crkve.

Štaviše, sama činjenica da su švedskoj crkvi povereni zadaci o kojima je reč ne može se smatrati kršenjem člana 9. Konvencije. S tim u vezi, treba naglasiti da je Crkva čitav niz godina zadužena za vođenje matičnih knjiga i da je potpuno prirodno da vodi računa o tim knjigama sve dok one konačno ne budu prenete u državni arhiv. Isto tako, organizovanje sahrana i održavanje stare crkvene imovine spadaju u zadatke koji opravdano mogu biti povereni zvaničnoj crkvi u datoj zemlji. Sem toga, Sud u Strazburu uzima u obzir i to da se plaćanje poreza za one koji nisu pripadnici Crkve i celokupno odvijanje civilnih aktivnosti Crkve obavljaju pod nadzorom javnih vlasti, uključujući tu poresku upravu i okružnu državnu upravu.

Prema tome, Sud u Strazburu je zaključio da obaveza da se plati taj „porez za nesaglasne” nije bila u suprotnosti s pravom podnosioca predstavke na slobodu veroispovesti, te je stoga taj deo njegove predstavke proglasio očigledno neosnovanim.¹⁷¹

Individualno „ispoljavanje” uverenja: zatvorenici i verska uverenja

Od zatvorskih vlasti se očekuje da priznaju verske potrebe lica lišenih slobode tako što će im omogućiti da učestvuju u verskim

171. *Bruno v. Sweden* (odl.).

obredima. Tako, na primer, kada veroispovest ili uverenje nalažu određeni način ishrane, vlast to treba da poštuje, pod uslovom da to nije nerazumno ili preterano komplikovano, što je načelo koje je naglašeno u presudi izrečenoj u predmetu *Jakóbski v. Poland*, kada je zaključeno da odbijanje da se zatvoreniku koji je po veroispovesti budista obezbedi vegetarijanska ishrana koju nalaže njegova vera predstavljalo kršenje člana 9.¹⁷² Pored toga, treba obezbediti odgovarajuću odredbu kako bi se zatvorenicima omogućilo da učestvuju u molitvi ili kako bi im se dopustio pristup duhovnom vođstvu. U srodnim predmetima *Poltoratskiy v. Ukraine* i *Kuznetsov v. Ukraine*, zatvorenici koji su osuđeni na smrt i čekali izvršenje smrtne kazne žalili su se zbog toga što im nisu dopuštene posete sveštenika i što im nije omogućeno da učestvuju u verskim obredima koji su bili na raspolaganju drugim zatvorenicima. Podnosioci predstavki su uspeali u svojim obraćanjima Sudu u Strazburu zato što je utvrđeno da ta mešanja nisu bila u skladu sa zakonom, budući da odgovarajući zakonski propisi nisu mogli da se tumače kao zakon u smislu Konvencije.¹⁷³ Međutim, održavanje reda i bezbednosti u zatvoru spremno bi bilo uočeno kao legitimni državni interes. Tako se, na primer, član 9. ne može koristiti da bi se tražilo priznanje specijalnog statusa zatvorenika koji tvrde da nošenje zatvorske uniforme ili prinudni rad u zatvoru krše njihova uverenja.¹⁷⁴ Pored toga, vlastima se

172. *Jakóbski v. Poland*, st. 42–55. Vidi, takođe, *X v. the United Kingdom* (odl.) (mart 1976).

173. *Poltoratskiy v. Ukraine*; i *Kuznetsov v. Ukraine*.

priznaje prilično široko unutrašnje polje slobodne procene kada preduzimaju korake kako bi ostvarili interese reda i bezbednosti. Na primer, potreba da se zatvorenici lako identifikuju s tih razloga može iziskivati da se nekom zatvoreniku ne dopusti da pušta bradu, dok u isto vreme razlozi bezbednosti mogu opravdati odbijanje da se zatvorenici dostavi molitveni lanac s raspećem¹⁷⁵ ili knjiga koja sadrži detaljne opisa borilačkih veština, čak i u onim slučajevima kada se može tvrditi da je pristup tim artiklima nezaobilazan za propisno isповедanje vere.¹⁷⁶

Ova obaveza države prema Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava odražava se takođe u Evropskim zatvorskim pravilima. Ta pravila su neobavezujući standardi čiji je cilj da se osigura da zatvorenici i u materijalnom i u moralnom smislu budu smešteni tako da se poštuje njihovo dostojanstvo i da se prema njima postupa na nediskriminatorni način, koji priznaje njihova verska uverenja i održava njihovo zdravlje i samopoštovanje. Tako se, na primer, u pravilima navodi da:

"zatvorski režim treba da bude organizovan koliko god je to praktično moguće tako da omogućiti zatvorenicima da isповедaju svoju veru i slede svoja uverenja, da prisustvuju službama ili skupovima koje vode odobreni predstavnici njihove vere ili uverenja, i da poseduju knjige ili literaturu vezanu za njihovu veru ili uverenja.

174. *McCreeley and others v. the United Kingdom* (odl.).

175. *X v. Austria* (odl.) (1965).

176. *X v. the United Kingdom* (odl.) (maj 1976).

Međutim, zatvorenici se ne mogu prisiljavati da isповедaju veru ili verska uverenja, da prisustvuju molitvama ili verskim skupovima, da učestvuju u verskim obredima ili da primaju posete od predstavnika neke vere ili verovanja.¹⁷⁷

Zaista, Sud može citirati ova Pravila u svojim presudama.¹⁷⁸

Zahtev za neutralnost države: registracija vera, itd.

Član 11, u celini gledano, štiti pravo pojedinaca da se udružuju radi unapređenja zajedničke akcije u oblasti od zajedničkog interesa. Kada se član 9. čita u vezi sa članom 11, posledica je visok stepen brige za pravo na osnivanje verskih udruženja:

[B]udući da verske zajednice tradicionalno postoje u vidu organizovanih struktura, član 9 se mora tumačiti u svetlosti člana 11 Konvencije, koji štiti život udruženja od neopravdanog mešanja države. Sagledano u toj perspektivi, pravo vernika na slobodu veroisповesti, koje obuhvata i pravo na ispoljavanje vere u zajednici sa drugima, obuhvata i očekivanje da će vernicima biti dopušteno da se udružuju slobodno, bez proizvoljnog intervenisanja države. Zaista, autonomno postojanje verskih zajednica predstavlja neotuđivu odluku pluralizma u demokratskom društvu i samim tim je to pitanje u samoj žiži zaštite koju pruža član 9.¹⁷⁹ (122)

177. Evropska zatvorska pravila, Preporuka Rec (2006) 2, Pravilo 29 (2)-(3).

178. Pravilo 29 (2)-(3), citirano u predmetu *Jakóbski v. Poland*, 7. decembra 2010.

Ova isprepletanost jemstva kolektivnog ispoljavanja uverenja po članu 9. i zaštite slobode udruživanja po članu 11, sagledano zajedno sa zabranom diskriminacije u uživanju jemstava po Konvenciji koje pruža član 14. samim tim ima veliki značaj prilikom rešavanja pitanja koja se tiču odbijanja da se dodeli zvanično državno priznanje. To može biti neophodno kako bi se iskoristile povlastice kao što je izuzeće od oporezivanja ili priznanje humanitarnog statusa koje u unutrašnjem pravnom poretku može zavisiti od prethodne registracije ili državnog priznanja. Aranžmani koji favorizuju određene verske zajednice u načelu nisu u koliziji sa zahtevima Konvencije (a posebno njenih članova 9. i 14.) "pod uslovom da postoji objektivno i razumno opravdanje za razliku u postupanju i da slične sporazume mogu sklopiti i druge crkve koje žele to da učine".¹⁸⁰

Međutim, unutrašnje pravo može ići korak dalje i takođe zahtevati zvanično priznanje kako bi se dobio status pravnog lica koji je neophodan da bi se nekom verskom organu omogućilo da delotvorno funkcioniše. Kada je za ovo potrebno zvanično priznanje, nema izgleda da će biti dovoljna puka tolerancija države prema nekoj verskoj zajednici.¹⁸¹ Rizik kod takvih zahteva sastoji se u tome da se oni mogu primenjivati na diskriminativni način, u cilju ograničenja širenja manjinskih vera.¹⁸²

179. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, stav 118.

180. *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain* (odl.).

181. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, stav 129.

S druge strane, zahtev za neutralnost države ne sprečava vlast da proverii da li se za aktivnosti verskih organa ili udruženja može smatrati da nanose štetu ili da predstavljaju pretnju javnom redu.¹⁸³ Tolerancija ne podrazumeva da svaka verska zajednica mora biti priznata ili da mora dobiti takve povlastice kao što je izuzeće od oporezivanja. Zaista, u određenim slučajevima, javne vlasti mogu biti pod pozitivnom obavezom da preduzmu neku akciju protiv udruženja koja se smatraju štetnima.

U predmetu *Leela Förderkreis e. V. and others v. Germany*, pripadnice „pokreta Ošo“ tvrdile su da je time što je njihova verska organizacija okvalifikovana kao „omladinska sekta“, „omladinska religija“, „sekta“ i „psiho-sekta“ nipodaštavana njihova vera i da je prekršena dužnost i obaveza države da bude neutralna u verskim pitanjima. Iako je Sud u Strazburu bio spreman da u svom razmatranju ovog pitanja krene od pretpostavke da je takvo etiketiranje sadržalo i „mešanje“ u prava po članu 9, „izrazi koji su upotrebljeni da bi se opisao pokret udruženja podnosilaca predstavke imao je negativne posledice po njih“ (mada bez potrebe da se utvrde razmere i priroda tih posledica), ali je uprkos tome zaključio da ovde nije došlo ni do kakvog kršenja jemstva:

182. Vidi Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina, član 8: priznanje da „svaki pripadnik nacionalne manjine ima pravo da izražava svoju religiju ili veru i da ustanovljava verske institucije, organizacije i udruženja“.

183. *Manoussakis and others v. Greece*, stav 40; *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*, stav 93.

Sud još jednom naglašava da države imaju pravo da provere da li neki pokret ili udruženje, dok prividno teži ostvarenju verskih ciljeva, sprovodi aktivnosti koje su štetne za stanovništvo ili za javnu bezbednost.

... Sud primećuje da je u predmetnom vremenu rastući broj novih verskih i ideoloških pokreta izazvao konflikte i napetosti u nemačkom društvu, pokrećući pitanja od opšte važnosti. Osporene izjave i drugi materijal koji je Sudu predložen pokazuju da je nemačka vlada, time što je stanovništvu blagovremeno pružila objašnjenja koja je u tom trenutku smatrala korisnima, želela da razreši jedno akutno javno pitanje i pritom je pokušala da upozori građane na pojave koje je smatrala uznemirujućima, kao što je, na primer, nastanak mnogobrojnih novih verskih pokreta i njihova privlačnost za mladež. Javne vlasti su želele da omoguće građanima da se, ako je potrebno, pobrinu za sebe i da se ne nađu u teškoćama niti da drugima izazovu teškoće isključivo zbog toga što ne znaju dovoljno o nekim pojavama.

Sud stane na stanovište da je ta snaga preventivne intervencije države konzistentna sa pozitivnim obavezama koje su visoke strane ugovornice preuzele po članu 1. Konvencije, jemčeći svakome u svojoj nadležnosti prava i slobode određene u njoj. Te obaveze se ne odnose samo na mešanje koje bi moglo biti posledica činjenja ili ne činjenja koje se može pripisati predstavnicima države ili onome što se događa u javnim ustanovama, već se odnose i na mešanje

koje se može pripisati pojedincima, privatnim licima u nedržavnim entitetima.

Analizom vladine aktivnosti koja je predmet spora dalje se može utvrditi da ona ni u kom slučaju nije predstavljala zabranu slobode udruženja koja su podnela predstavku da ispoljavaju svoju veru ili uverenja. [Domaći sudovi] su brižljivo analizirali sporne izjave i zabranili upotrebu prideva „destruktivni“ i „pseudoreligiozni“, kao i tvrdnju da su pripadnici pokreta bili izmanipulisani čime je prekršeno načelo verske neutralnosti. Preostali izrazi, pre svega označavanje udruženja podnosilaca predstave kao „sekti“, „omladinskih sekta“ ili „psihosekti“, čak i ako imaju izvesnu preporativnu notu, u predmetnom vremenu su korišćeni u govoru o svim vrstama verskih pokreta koji ne spadaju u priznate verske zajednice. Sud sem toga primećuje da se vlada, što je nesporno, uzdržala od korišćenja izraza „sekt“ u svojoj informativnoj kampanji, posle preporuka sadržanih u izveštaju stručnjaka o „takozvanim sektama i psiho-kultovima“... U takvim okolnostima, Sud smatra da su izjave i saopštenja vlade ... barem u trenutku kada su date, bile u granicama onoga što demokratska država može smatrati javnim interesom i da nisu prekoračile te granice.

U takvim okolnostima, „imajući na umu unutrašnje polje slobodne procene koje je prepušteno nacionalnoj vlasti“, mešanje o kome je reč ocenjeno je kao opravdano i srazmerno cilju kome se težilo.¹⁸⁴

Prema tome, nametanje zahteva za državno priznanje samo po sebi nije nespojivo sa slobodom misli, savesti i veroispovesti, ali država mora biti vrlo oprezna i mora zadržati svoju poziciju stroge neutralnosti, dok istovremeno mora biti kadra da dokaže kako ima valjane osnove za odbijanje priznanja. Međutim, proces registracije mora štititi od nesputanih diskrecionih ovlašćenja i mora biti takav da se svakako izbegne proizvoljno donošenje odluka.¹⁸⁵ Država uvek mora voditi računa kada ocenjuje komparativnu legitimnost različitih uverenja.¹⁸⁶ U predmetu *Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*, ustanovljeno je da je prekršen član 9. Celih dvadesetak godina vlasti su odbijale da priznaju pravni status Jehovinih svedocima. Država je tvrdila da se tu nije radilo o mešanju u prava podnosilaca predstavke budući da im je na kraju ipak priznat status pravnog lica, kao i da, u svakom slučaju, nijedan pojedinac, pripadnik te zajednice nije nailazio na prepreke u individualnom ispoljavanju svoje vere; sem toga, članovi su mogli da formiraju udruženje koje bi prema unutrašnjem pravu uživalo pravni status. Sud, međutim, nije bio uveren u ispravnost tog stava:

S jedne strane, period koji je protekao između podnošenja zahteva za priznanje i dodele statusa pravnog lica zaista je znatan i stoga se postavlja pitanje da li se to može tretirati samo kao period čekanja na obradu administrativnog zaht-

184. *Leela Förderkreis e.V. and Others v. Germany*, st. 84-101.

185. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, stav 33.

186. *Hasan and Chaush v. Bulgaria* [GC], st. 84-89 stav 78.

eva. S druge strane, tokom tog perioda prvi podnosilac predstavke nije imao status pravnog lica, uz sve posledice koje to odsustvo pravnog statusa podrazumeva [status pravnog lica omogućuje sticanje i upravljanje dobrima na vlastito ime, određeni status pred sudovima i vlastima, osnivanje bogomolja, propovedanje svoje vere i štampanje i rasturanje verskog materijala].

... Činjenica da u tom periodu nije bilo slučajeva neposrednog mešanja u život zajednice Jehovinih svedoka kao i da je taj nedostatak statusa pravnog lica prvog podnosioca predstavke mogao jednim delom da se nadoknadi vođenjem dodatnih, pomoćnih udruženja, pritom, kao što su ukazali sami podnosioci predstavke, nema odlučujući značaj.

S obzirom na važnost ovog prava, Sud smatra da državne vlasti imaju obavezu da učine da rok čekanja podnosioca predstavke na potvrdu njegovog statusa pravnog lica u smislu člana 9. Konvencije bude relativno kratak. Sud priznaje da je tokom perioda čekanja odsustvo svojstva pravnog lica prvog podnosioca predstavke moglo u izvesnoj meri da bude nadoknađeno formiranjem pomoćnih udruženja sa statusom pravnog lica, kao i da se, po svemu sudeći, javne vlasti nisu ni na koji način mešale u rad tih udruženja. Međutim, budući da je pravo na autonomno postojanje u samom središtu jemstava po članu 9. te okolnosti ne mogu nadoknaditi dugotrajno odbijanje da se prvom podnosiocu predstavke prizna status pravnog lica.¹⁸⁷

Čak i tamo gde država nastoji da se osloni na nacionalnu bezbednost i teritorijalni integritet kao opravdanje za odbijanje registracije neke zajednice, potrebna je rigorozna procena takvih tvrdnja. Maglovite spekulacije nisu dovoljne. U predmetu *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* podnosiocima predstavke bilo je zabranjeno da se okupljaju u verske svrhe i nisu mogli sebi da obezbede pravnu zaštitu od progona, niti da zaštite crkvenu imovinu. Tužena država je nastojala da tvrdi kako bi registracija u specifičnim okolnostima ovog predmeta mogla dovesti do destabilizacije kako pravoslavne crkve, tako i društva u celini, budući da se to pitanje ticalo spora između ruske i rumunske patrijaršije; pored toga, priznanje bi negativno uticalo na sam teritorijalni integritet i nezavisnost države. Još jednom naglašavajući svoj zahtev da država ostane neutralna i ističući njenu ulogu u podsticanju uzajamne tolerancije među konkurentnim grupama (umesto da teži da izvorište napetosti otkloni tako što će eliminisati pluralizam), Sud u Strazburu je još jednom podvukao da član 9. isključuje državnu procenu „legitimnosti verskih uverenja ili načina na koji se ta uverenja ispoljavaju“. Takođe je trebalo iščitati član 9. uporedo sa jemstvima iz člana 11. koja štite od neopravdanog mešanja države u slobodu udruživanja: i

sagledano u toj perspektivi, pravo vernika na slobodu veroispovesti, koje obuhvata i pravo ispoljavanja vere u zajed-

nici s drugima, sadrži u sebi i očekivanje da će vernicima biti dopušteno da se udružuju slobodno, bez proizvoljne intervencije države.

Zauzevši stav da crkva koja je podnela predstavku nije nova veroispovest i učinivši da njeno priznanje zavisi od volje crkvenog autoriteta koji je ranije priznat, država nije izvršila svoju obavezu u pogledu neutralnosti i nepristrasnosti. Isto tako, s obzirom da nije bilo dokaza koji bi posvedočili o suprotnom, Sud nije ubeđen ni u to da je crkva bila (kako je to tvrdila tužena država) angažovana u političkim aktivnostima protivnim javnoj politici Moldavije, niti verskim ciljevima koje je sama proklamovala, kao što nije ubeđen ni u to da bi državno priznanje moglo predstavljati opasnost za nacionalnu bezbednost i teritorijalni integritet.¹⁸⁸ Slično tome, u predmetu *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, odbijanje da se preregistruje jedno versko udruženje i njegovo potonje raspuštanje nisu, kako se ispostavilo, imali odgovarajući pravni osnov. Država je tvrdila da je ta organizacija primoravala porodice na rasturanje, da je podsticala svoje sledbenike na samoubistvo ili na odbijanje medicinske pomoći, da je gušila prava svojih pripadnika, roditelja koji nisu Jehovini svedoci i njihove dece, kao i da je podsticala svoje pripadnike da odbijaju da izvrše svoje zakonske obaveze. Međutim, nije bilo valjanih činjeničnih dokaza za te tvrdnje, i zaista se ograničenja nametnuta

187. *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*, st. 87-99 (znatno odugovlačen priznanja verske organizacije Jehovini svedoci predstavlja povredu člana 14. sagledanog zajedno sa članom 9. Konvencije).

188. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, st. 101-142. Vidi, takođe, *Pentidis and others v. Greece*, stav 46 i *Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia*, st. 71-74,

članovima te organizacije nisu suštinski razlikovala od sličnih ograničenja koja druge vere nameću privatnom životu svojih pripadnika. U svakom slučaju podsticanje na odbijanje transfuzije krvi čak ni u onim situacijama u kojima je život ugrožen ne može poslužiti kao osnov za jednu tako dalekosežnu meru, budući da domaće zakonodavstvo daje pacijentima slobodu izbora kada je reč o metodima lečenja.¹⁸⁹

Odbijanje da se registruje neka verska zajednica takođe može imati za posledicu to da dotična zajednica time bude sprečena da brani svoje interese pred sudom. Crkve takođe mogu posedovati imovinu, a svako mešanje u ta prava u načelu može otvoriti pitanja koja spadaju u polje dejstva člana 1. Protokola br. 1.¹⁹⁰ U predmetu *Canea Catholic Church v. Greece* (*Katolička crkva iz Kanee protiv Grčke*) uspešno je osporena odluka domaćih sudova da crkvi-podnosiocu predstavljanje ne priznaju pravni status, pa je Sud u Strazburu zaključio da je posledica takve odluke bilo to što je crkva sprečena da sada i u budućnosti pokrene bilo kakav imovinski spor u kome bi odlučivali domaći sudovi.¹⁹¹ U predmetu *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* Sud u Strazburu je dalje primetio da član 9. treba čitati u svetlosti člana 6. i jemstava u

189. *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, st. 170-182 (raspuštanje udruženja predstavljalo je povredu člana 9. protumačenog u svetlu člana 11; odbijanje pre-registracije predstavljalo je povredu člana 11. protumačenog u svetlosti člana 9.-. Vidi, takođe, *Church of Scientology Moscow v. Russia*, st. 94-98 (povreda člana 11. protumačenog u vezi sa članom 9.).

190. Vidi, npr., *Holy Monasteries v. Greece*, st. 54-66.

191. *Canea Catholic Church v. Greece*, st. 40-42.

pogledu pristupa pravičnom sudskom postupku radi zaštite verske zajednice, njenih pripadnika i njene imovine. Tvrdnja države da je pokazala toleranciju prema toj crkvi i njenim članovima nije mogla zameniti stvarno priznanje, budući da po unutrašnjem zakonodavstvu jedino priznanje omogućuje da oni koji žele da se odbrane od akata zastrašivanja steknu odgovarajuća prava. Odbijanje da se crkva prizna samim tim je prouzrokovalo takve posledice po prava podnosilaca predstavljanje iz člana 9. da se to ne može smatrati nečim što je neophodno u demokratskom društvu.¹⁹² Prema tome, mora postojati pravo pristupa sudu radi utvrđivanja građanskih prava i obaveza zajednice u smislu člana 6. Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava.

Zahtev za neutralnost države: kontrola bogomolja

Državna regulativa koja se odnosi na verske organizacije može obuhvatiti i takve mere kao što su ograničenja u pogledu ulaska verskih vođa¹⁹³ i uvođenje ograničenja za bogomolje ili kulturna mesta koja se smatraju značajnima.¹⁹⁴ I ovde treba ispoljiti veliku pažnju kako bi se obezbedilo da legitimni razlozi na kojima počivaju takve mere ne budu iskorišćeni u neke druge, skrivene svrhe niti kao sredstvo za opstrukciju odrežene veroispovesti. Još jedan primer mera koje se preduzimaju u

192. *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*, st. 101-142 (imovina uključujući humanitarnu pomoć). Vidi, takođe, *Pentidis and others v. Greece*, stav 46.

javnom interesu, ali koje ipak mogu biti preduzete iz zle namere, predstavljaju urbanističke i građevinske dozvole. Na primer, u predmetu *Manoussakis and others v. Greece*, unutrašnje zakonodavstvo je nalagalo verskim zajednicama da dobiju formalnu dozvolu za korišćenje bogomolja. Jehovini svedoci su bezuspešno pokušali da dobiju takvu dozvolu da bi potom bili osuđeni zbog toga što su bez dozvole koristili kultno mesto. Sud u Strazburu je prihvatio da nacionalne vlasti imaju pravo da preduzimaju mere kako bi utvrdile da li su aktivnosti nekog verskog udruženja potencijalno štetne za druge, ali da to ne može dopustiti državi da utvrđuje legitimnost bilo uverenja, bilo sredstava za izražavanje tih uverenja. U ovom slučaju, bio je relevantan i kontekst u kome je predstavka podneta:

[P]ravo na slobodu veroispovesti zajemčeno Konvencijom isključuje bilo kakvo diskreciono ovlašćenje države da odluči da li su verska uverenja ili sredstva koja se koriste za izražavanje takvih verskih uverenja legitimna. Shodno tome, Sud zauzima stav da je zahtev za izdavanje dozvole

193. Vidi *El Majaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands* (odl.) (licu koje je trebalo da bude imam u toj džamiji a dolazilo je iz zemlje van Evropske nije odbijen je zahtev za izdavanje radne dozvole: predstavka proglašena prihvatljivom; međutim, izbrisana je sa spiska predmeta pošto je već bila prosledena Velikom veću, jer je u međuvremenu izdata radna dozvola); i *Nolan and K v. Russia*, st. 61-79 (odbijanje da se misionaru Unifikacione crkve (Munove crkve) i njegovom sinu omogući ponovni ulazak, po tajnom nalogu državne bezbednosti: povreda člana 9, ali nije bilo neophodno zasebno razmatrati predstavku sa stanovišta člana 14. sagledanog zajedno sa članom 9.).

194. Npr., *Chappell v. the United Kingdom*; takode, *Logan v. the United Kingdom* (odl.).

[prema domaćem zakonodavstvu] u saglasnosti sa članom 9 Konvencije samo ukoliko je njegoova svrha da se ministru dozvoli da proverii da li su ispunjeni formalni uslovi postavljenu u tim uredbama.

Na osnovu predočenih dokaza i na osnovu brojnih drugih slučajeva na koje su se pozvali podnosioci predstavke i koje država nije osporila, ispostavlja se da država nastoji da iskoristi mogućnosti koje joj pruža [domaće zakonodavstvo] da bi nametnula krute, zapravo čak prohibitivne uslove u pogledu ispoljavanja verskih uverenja nekih nepravoslavnih pokreta, pre svega Jehovinih svedoka. ... [B]ogata sudska praksa u ovoj oblasti pokazuje, kako izgleda, jasnu tendenciju državne uprave i civilnih vlasti da se te odredbe iskoriste kako bi se ograničile aktivnosti veroispovesti koje ne spadaju u Pravoslavnu crkvu.

Od izvesnog značaja bilo je i to što se na dozvolu i dalje čekalo u vreme kada je Sud u Strazburu doneo presudu, kao i da tu dozvolu nije trebalo da izdaju samo državni funkcioneri, nego i lokalni vladika. Sud je utvrdio da se izrečena osuđujuća presuda ne može smatrati srazmernim odgovorom.¹⁹⁵ Prema tome, ono što se traži jeste pozicija stroge neutralnosti, a u tom cilju ne može biti primereno da se u ovom postupku angažuje druga crkvena vlast koja sama uživa državno priznanje.

Međutim, situacije u kojima se rigorozni (zapravo prohibitivni) uslovi nameću pripadnicima određene veroispovesti moraju se uporediti sa onim situacijama u kojima podnosilac predstavke

nastoji da modifikuje ishod odluke o izdavanju urbanističke ili građevinske dozvole, donete na objektivan i neutralan način. U predmetu *Vergos v. Greece*, podnosiocu predstavke nije izdata dozvola za gradnju bogomolje na zemljištu koje je njegovo vlasništvo, uz obrazloženje da urbanističkim planom nije dozvoljena izgradnja takvih objekata, i da je on u svakom slučaju jedini član te verske zajednice u svome gradu. Urbanističke vlasti su samim tim zaključile da ne postoji društvena potreba koja bi opravdala modifikovanje urbanističkog plana kako bi se dozvolila izgradnja bogomolje. Donoseći odluku da je to mešanje bilo „neophodno u demokratskom društvu“, Sud u Strazburu je prihvatio da se kriterijum koji su domaće vlasti primenile kada su odmeravale slobodu podnosioca predstavke da izražava svoju veru u odnosu na javni interes za racionalno urbanističko planiranje ne može smatrati proizvoljnim. S obzirom na unutrašnje polje slobodnog odlučivanja države u pitanjima urbanističkog i prostornog planiranja, ne bi se smelo učiniti da javni interes nema primat nad potrebom za mestom

195. *Manoussakis and others v. Greece*, st. 44-53 i stav 48. Vidi, takođe, *Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" (Christian Association Jehovah's Witnesses) v. Bulgaria* (ređenje o registraciji udruženja je suspendovano pa su posle toga usledila hapšenja, rasturanje sastanaka i na javnim mestima i u privatnim kućama kao i konfiskacija verskog materijala; predstavka proglašena prihvatljivom po članovima 6, 9-11. i 14) i (9. marta 1998.) (na kraju postignuto prijateljsko poravnanje); *Institute of French Priests and others v. Turkey* (prijateljsko poravnanje) (odluka turskih sudova da registruju parcelu koja je pripadala navedenom institutu na ime državnih organa, uz obrazloženje da Institut više ne može biti tretiran kao verska organizacija, jer je jedan deo svoje imovine iznajmio za sportske aktivnosti: prijateljsko poravnanje postignuto posle izdavanja dozvole za doživotno stanovanje sveštenicima koji su predstavljali institut).

na kome bi se molio jedan jedini pripadnik verske zajednice kad već u susednom gradu postoji bogomolja koja zadovoljava potrebe te verske zajednice u datom regionu.¹⁹⁶

Zahtev za neutralnost države: mešanje u unutrašnje sporove među pripadnicima neke verske zajednice

Slučajevi u kojima državni organi pokušavaju da intervišu u unutrašnjim sporovima između pripadnika neke verske zajednice ilustruju isprepletanost slobode veroispovesti i slobode udruživanja. Član 9, kada se tumači u svetlosti člana 11,

obuhvata očekivanje da će [takvoj] zajednici biti dozvoljeno da mirno funkcioniše, bez proizvoljne intervencije države,

pa će s tih razloga

mere države kojima ona favorizuje određenog lidera ili grupu u nekoj podvojenoj verskoj zajednici, ili nastoji da tu grupu primora da se stavi pod vodstvo jednog rukovodstva protivno svojoj volji, predstavljati kršenje slobode veroispovesti.¹⁹⁷

U svakom slučaju, izvestan stepen napetosti samo je neizbežna posledica pluralizma.¹⁹⁸ Za utvrđivanje da li je bilo „mešanja“ u prava pripadnika neke verske zajednice koji su nezadovoljni ishodom državne intervencije nije od značaja to što su oni slo-

196. *Vergos v. Greece*, st. 36-43.

197. *Supreme Holy Council Of The Muslim Community V. Bulgaria* Stav 73.

198. *Agga v. Greece (no. 2)*, st. 56-61.

bodni da formiraju novu versku organizaciju.¹⁹⁹ Velika je verovatnoća da se će se intervenisanje u unutrašnjim sporovima između grupa pripadnika neke veroispovesti verovatno smatrati korakom učinjenim radi ostvarenja legitimnog cilja sprečavanja nemira i zaštite prava i sloboda drugih; međutim, iako izvesna doza intervencije može biti neophodna da bi se zaštitili interesi i uverenja pojedinaca, državne vlasti moraju voditi računa o tome da ne krše svoju obavezu neutralnosti i nepristrasnosti, budući da autonomija verskih zajednica predstavlja suštinski činilac pluralističkog demokratskog društva u kome koegzistira nekoliko religija ili različitih oblika jedne iste veroispovesti.²⁰⁰

U predmetu *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, od Suda u Strazburu je traženo da utvrdi da li je takvo mešanje prouzrokovano naporima državnih vlasti da se pozabave davnašnjim sukobima unutar Islamske verske zajednice bilo "neophodno u demokratskom društvu". Sud je odlučio da nije dokazano da to jeste bio slučaj:

Sud ponavlja da je autonomno postojanje verskih zajednica neraskidivi deo pluralizma u demokratskom društvu. Mada se može pokazati da je za državu neophodno da stupi u akciju kako bi pomirila interese raznih veroispovesti i verskih grupa koje koegzistiraju u jednom demokratskom društvu, država je dužna da ostane neutralna i nepristrasna

u ostvarivanju svojih regulatornih ovlašćenja i u svojim odnosima sa raznim veroispovestima, verama i uverenjima. Ovde se radi o očuvanju pluralizma i o valjanom funkcionisanju demokratije, čija je jedna od osnovnih karakteristika mogućnost koju nudi za rešavanje problema zemlje kroz dijalog, čak i onda kada su ti problemi veoma neprijatni.

U ovom slučaju, odgovarajući zakon i praksa i akcije vlasti ... imale su za posledicu da se podeljena zajednica primora da ima jedinstveno rukovodstvo protivno volji jednog od dvaju rivalskih rukovodstava. Usled toga jedna grupa lidera bila je favorizovana dok je druga bila isključena i lišena mogućnosti da nastavi da autonomno upravlja svojim poslovima i imovinom onog dela zajednice koji joj je pružao podršku. ... Država nije saopštila zbog čega u ovom slučaju njen cilj vaspostavljanja legalnosti i ispravljanja nepravdi nije mogao da se ostvari drugim sredstvima, bez primoravanja podeljene zajednice da se stavi pod jedinstveno rukovodstvo.

Prema tome, nije utvrđeno da je postojala potreba za takvim merama. Za ovaj konkretan slučaj takođe je bilo od značaja to što mere o kojima je reč uopšte nisu bile uspešne, budući da su se konflikti unutar zajednice nastavili. Mada vlasti jesu uživale izvesno "unutrašnje polje slobodne procene" prilikom odlučivanja o tome koje mere treba da preduzmu u takvim okolnostima, one su u ovom slučaju iskoračile iz tog polja. S tih razloga, ovo mešanje vlasti predstavljalo je kršenje člana 9.²⁰¹

199. *Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria*, st. 122-160.

200. *Miroiubovs and others v. Latvia*, st. 82-96.

S tih razloga biće teško naći opravdanje ako budu osporene mere koje su državne vlasti preduzele kako bi osigurale da verske zajednice ostanu ili da budu stavljene pod jedinstveno rukovodstvo, čak i tamo gde se ta akcija navodno preduzima u interesu javnog reda. Odgovornost vlasti za podsticanje pluralizma i tolerancije očigledno pobija sve argumente zasnovane na tezi o valjanom upravljanju ili važnosti obezbeđivanja delotvornog duhovnog vođstva. U predmetu *Serif v. Greece*, podnosilac predstavke bio je izabran za muftiju, islamskog verskog vođu, i počeo je da obavlja tu dužnost. Međutim, on nije obezbedio potrebno državno ovlašćenje da počne da obavlja tu funkciju, tako da je protiv njega poveljen krivični postupak zbog toga što je navodno uzurpirao funkciju sveštenika "priznate veroispovesti"; postupak je poveljen radi toga da bi vlasti zaštitile drugog muftiju koji je pribavio neophodno zvanično priznanje. Sud u Strazburu je prihvatio da se osuđujućom presudom koja je izrečena podnosiocu predstavke težilo legitimnom cilju zaštite javnog reda. Sud, međutim, nije bio ubeđen da je postojala neka akutna društvena potreba za izricanjem takve presude. Nije bilo ni jednog jedinog slučaja lokalnih nemira, odnosno poremećaja javnog reda, a sugestija tužene države da je spor mogao čak da dovede do međudržavnih diplomatskih teškoća nikada nije bila ništa drugo do sasvim daleka mogućnost. U svakom slučaju, u takvim okolnostima funkcija je države da promovise pluralizam, a ne da nastoji da ga ukloni:

201. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, st. 93-99 at st. 93-95.

Iako Sud priznaje da je moguće da u situacijama u kojima dođe do podele u nekoj verskoj ili bilo kojoj drugoj zajednici izbije napetost, on smatra da je to jedna od neizbežnih posledica pluralizma. Uloga vlasti u takvim okolnostima ne sastoji se u tome da ukloni uzrok napetosti eliminacijom pluralizma, nego da obezbedi da se suprotstavljene grupe uzajamno tolerišu.²⁰²

Slična situacija iskrsla je i u predmetu *Agga v. Greece (no. 2)*. Ovde su vernici u džamiji izabrali podnosioca predstavke za muftiju. Državni funkcioneri su poništili tu odluku i posle toga su na taj položaj imenovali drugog muftiju. Podnosilac predstavke je odbio da se povuče s položaja, a posledica svega bila je da je on oglašen krivim pod optužbom da je uzurpirao funkciju sveštenika "priznate vere", onako kao što se dogodilo i u predmetu *Serif*. I ovde je spremno prihvaćeno da je mešanje izvršeno radi propisanog interesa, to jest, radi očuvanja javnog reda. Primena krivičnih sankcija takođe je bila nešto što se moglo predvideti. Međutim, ni ovde Sud u Strazburu nije mogao da se uveri da je mešanje bilo "neophodno u demokratskom društvu". Nije, naime, postojala nikakva akutna društvena potreba za takvim mešanjem. Po mišljenju Suda, "kažnjavanje nekog lica samo zbog toga što se predstavio kao verski vođa grupe koja ga je od svoje volje sledila teško da se može smatrati nečim što je u skladu sa zahtevima verskog pluralizma u demokratskom društvu". Iako je prema domaćem zakonu

202. *Serif v. Greece*, st. 49-54.

verskim vođima priznato pravo na obavljanje određenih sudskih i upravnih odgovornosti države (te stoga, pošto akcije sveštenika mogu uticati na pravne odnose, javni interes zaista može opravdati mere za zaštitu pojedinaca od prevare), u ovom slučaju nije bilo ničega što bi nagovestilo da je podnosilac predstave u ma kom trenutku pokušao da obavlja te funkcije. Sem

toga, budući da je napetost neizbežna posledica pluralizma, u demokratiji nikada neće biti neophodno da država nastoji da stavi versku zajednicu pod neko jedinstveno vođstvo tako što će favorizovati jednog određenog vođu u odnosu na druge.²⁰³

203. *Agga v. Greece (no. 2)*, st. 56-61.

Srodna jemstva po Konvenciji koja utiču na slobodno ispoljavanje savesti ili uverenja

Takođe je primereno da se - makar i na kratko - razmotri povezivanje razloga koji se tiču vere i uverenja, a pojavljuju se i u okviru drugih odredaba Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava. Već je naglašena važnost odredaba kao što su one koje se nalaze u članovima 6 i 11 u odnosu na kolektivni aspekt slobode veroispovesti. I ostala jemstva imaju izvesnog uticaja na uživanje slobode misli, savesti i veroispovesti. Ta pitanja pre svega mogu iskrsnuti u kontekstu roditeljskih prava u obezbeđivanju javnog obrazovanja prema članu 2 Protokola br. 1, dok ograničenja slobodnog izražavanja volje verskih zajednica povremeno mogu iskrsnuti po članu 10. Pored toga, neophodno je ukazati na važnost zabrane diskriminacije u uživanju prava prema Konvenciji iz člana 14. Diskusija koja sledi, međutim, može pružiti samo osnovni uvod u ta dodatna pitanja.

Verska uverenja i obrazovanje: član 2. Protokola br. 1.

Pitanja u vezi s poštovanjem verskih uverenja roditelja u obezbeđivanju obrazovanja za njihovu decu mogu se otvoriti

prema članu 2. Protokola br. 1. uz Konvenciju. Taj član pre svega utvrđuje da „niko ne može biti lišen prava na obrazovanje“, a potom da „u vršenju svih svojih funkcija u oblasti obrazovanja i nastave država poštuje pravo roditelja da obezbede obrazovanje i nastavu koji su u skladu s njihovim verskim i filozofskim uverenjima“. Pravo na poštovanje verskih i filozofskih uverenja pripada roditeljima deteta, a ne samom detetu²⁰⁴ niti nekoj školi ili verskom udruženju.²⁰⁵ Međutim, dužnost poštovanja bilo kakvih „uverenja“ roditelja podređena je osnovnom pravu deteta da dobije obrazovanje te se stoga ta odredba ne može tumačiti na način koji bi zahtevao priznanje želje roditelja da, na primer, njihovo dete dobije opšte izuzeće od pohađanja škole subotom iz verskih razloga,²⁰⁶ da i ne govorimo o tome da se detetu dozvoli da se obrazuje kod kuće, a ne u školi.²⁰⁷

204. *Eriksson v. Sweden*, stav 93.

205. *Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden* (odl.).

206. *Martins and Cerveira Ferreira v. Luxembourg* (odl.).

U kontekstu ove odredbe, „obrazovanje“ podrazumeva „ceo proces kroz koji, u svakom društvu, odrasli preduzimaju mere ne bi li mladima preneli svoja uverenja, kulturu i druge vrednosti“, dok se „nastava ili podučavanje prvenstveno odnose na prenos znanja i intelektualni razvoj“. „Poštovanje“ ukazuje na više od pukog znanja, čak više i od obične konstatacije da su stavovi roditelja uzeti u obzir, već i umesto svega toga „podrazumeva izvesnu pozitivnu obavezu države“.²⁰⁸ Sintagma „verska i filozofska uverenja“ mnogo je šira po značenju od pojma „vera“. Zato disciplinske mere ne mogu biti tek tako odbačene kao stvar koja se tiče isključivo unutrašnje organizacije i uprave. U predmetu *Campbell and Cosans v. the United Kingdom* roditelji jednog đaka su se usprotivili zbog prakse telesnog kažnjavanja. Sud u Strazburu je prihvatio da stavovi roditelja ispunjavaju uslove koje postavlja test filozofskih uverenja u tom smislu da se odnose na „bitan i suštinski značajan aspekt ljudskog života i ponašanja, konkretno na integritet ličnosti“, pa je stoga time što država nije poštovala ta uverenja prekršeno jemstvo, budući da je „uvodenje disciplinskih kazni integralni deo procesa kroz koji škola nastoji da ostvari cilj radi koga je osnovana, uključujući razvoj deteta i formiranje karaktera i mentalne snage svojih đaka“.²⁰⁹

207. *Konrad and others v. Germany* (odl.) (uskraćivanje prava na obrazovanje kod kuće roditeljima-hrišćanima koji su se usprotivili privatnom ili državnom obrazovanju u školi zbog seksualnog obrazovanja, čitanja bajki i đачkog nasilja: predstavka proglašena neprihvatljivom).

208. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, st. 33 i 37; *Valsamis v. Greece*, stav 27.

Pitanje takvih „filozofskih uverenja“ očigledno može iskrsnuti u kontekstu koncipiranja i izrade nastavnog programa i njegove realizacije, ali je interes države da obezbedi da izvesne činjenične informacije - uključujući informacije verske i filozofske prirode - predstavljaju deo školskog programa i taj interes može imati prednost u odnosu na roditeljska razmišljanja u ovom domenu.²¹⁰ Sem toga, kao što je Veliko veće naglasilo u predmetu *Lautsi and others v. Italy*, način na koji su strukturisani obrazovanje i nastava zaista može odražavati istorijsku tradiciju i dominantnu versku pripadnost. Zahtev da u učionicama bude istaknuto raspeće, na primer, iako većinskoj veroispovesti u Italiji pruža „pretežnu vidljivost“ sam po sebi ne može se tumačiti kao simbol procesa indoktrinacije, budući da je raspeće, u suštini, pasivni simbol, čiji se uticaj ne može smatrati uporedivim sa kakvim didaktičkim govorom ili učešćem u verskim aktivnostima. Ovaj zaključak potkrepljuje i činjenica da u školskom programu nema obavezne nastave hrišćanstva, već su zaista na delu pokušaji da se učenicima omogući uvid u druge vere i da se podstakne tolerancija prema drugim veroispovestima.²¹¹

Sušтина ovog jemstva je „očuvanje pluralizma i tolerancije u javnom obrazovanju i zabrana indoktrinacije“.²¹² Međutim, pod

209. *Campbell and Cosans v. the United Kingdom*, st. 33-37 u stavu 36.

210. *Sluijs v. Belgium*.

211. *Lautsi and others v. Italy* [GC], st. 62-77. u stavu 71. (nije prekršen član 2. Protokola br. 1, niti je iskrslalo neko zasebno pitanje po članu 9. Konvencije ili članu 2. Protokola br. 1, koji je u ovoj oblasti *lex specialis*).

uslovom da se izbegne indoktrinacija, odluke o takvim pitanjima kao što je mesto koje se pridaje religiji spadaju u unutrašnje polje slobodne procene vlasti svake države. U predmetu *Kjeldsen, Busk, Madsen and Pedersen v. Denmark* roditelji su se usprotivili seksualnom obrazovanju svoje dece. U ključnom delu presude koji jezgrovito iznosi samu suštinu načina na koji se rešavaju sukobljeni interesi države, daka i njihovih roditelja, Sud u Strazburu je napravio razliku između prenošenja znanja, čak i ako je ono posredno ili neposredno versko ili filozofsko po svojoj prirodi, s jedne strane, i nastave koja nastoji da đacima „utuvi“ u glavu određenu vrednost ili filozofiju koji ne poštuju mišljenja njihovih roditelja, s druge strane. Odredba „ne dopušta roditeljima da se suprotstave integrisanju takve nastave ili obrazovanja u školski program jer bi inače institucionalno učenje bilo izloženo opasnosti da se pokaže neostvarljivim u praksi“, budući da većina školskih predmeta obuhvata „neko filozofsko shvatanje ili implikaciju“. Međutim, škola je dužna da obezbedi da obrazovanje koje se pruža kroz učenje ili poduku đacima prenese informacije i znanje „na objektivni, kritički i pluralistički način“. Ključno jemstvo je jemstvo da država neće težiti "cilju indoktrinacije koji bi se mogao smatrati nepoštovanjem verskih i filozofskih uverenja roditelja", i to je "granica koja se ne sme preći".²¹³

212. *W. and D.M., M. and H.I. v. the United Kingdom*. Vidi, takođe, *C.J., J.J and E.J. v. Poland and Bernard and others v. Luxembourg*.

213. *Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*, stav 53.

Može se dogoditi da je potrebna jako brižljiva analiza da bi se ustanovilo da li je nastupila takva situacija. U predmetu *Folgero and others v. Norway* Veliko veće je (istina tesnom većinom) presudilo da prilikom uvođenja novog načina predavanja religije i filozofije u osnovnim školama nisu poštovana prava roditelja. Novi nastavni plan i program zahtevali su da se u većoj meri naglasi poznavanje hrišćanske religije, iako i druge veroispovesti treba da budu obuhvaćene nastavom. Prava roditelja da svoju decu povuku sa tih časova takođe je trebalo da budu ograničena: ranije je roditelj mogao da odluči da njegovo dete ne pohađa nastavu hrišćanstva. Za većinu sudija u Velikom veću naglasak na poznavanju hrišćanstva nije, sam po sebi, bio nešto na šta je trebalo staviti primedbu u svetlosti uloge koju je hrišćanstvo imalo u istoriji i tradiciji te zemlje. Međutim, cilj nastavnog plana i programa da se pomogne u pružanju hrišćanskog i moralnog vaspitanja dece, istina u saradnji sa porodicom, sugeriše da distinkcija između hrišćanstva s jedne i drugih veroispovesti i religija, s druge strane, nije samo kvantitativna već i kvalitativna. To, opet, dovodi u pitanje proklamovane ciljeve nastavnog plana i programa koji, između ostalog, obuhvataju hvatanje u koštac sa sektaštvom i promovisanje pluralizma i razumevanja. U takvim okolnostima, država je morala da obezbedi da roditeljska uverenja budu na odgovarajući način zaštićena. Većina sudija nije smatrala da su pomenuti novi nastavni aranžmani dovoljni da se ispune zahtevi člana 2. protokola br. 1. Ne samo da bi roditelji trebalo unapred da budu obavešteni o sadržaju lekcije

koja će se predavati da bi na osnovu tog obaveštenja mogli da identifikuju koji su aspekti nastavne jedinice inkompatibilni s njihovim uverenjima i onda o tome obaveste nadležne u školi, već je i zahtev da se za svaku prijavu da će dete odsustvovati sa nastave mora pronaći razumni osnov takav da sadrži u sebi opasnost da će roditelji biti primorani da u neprihvatljivoj meri obelodane svoja verska i filozofska uverenja. Sem toga, bilo je predviđeno da škole budu ovlašćene da odgovore na zahteve za oslobađanje dece od nastave na taj način što će detetu dopustiti samo da se oslobodi određene aktivnosti, a ne pohađanja časa; drugačije rečeno, učeniku neće biti dozvoljeno da napusti učionicu. Sve to je potkrepilo zaključak da je novi aranžman izuzetno složen i da će verovatno odvratiti roditelje od korišćenja prava na podnošenje zahteva za izuzeće svog deteta.²¹⁴

Obrazovna pitanja mogu takođe iskrsnuti i u polju dejstva člana 9, ali je potpuno jasan uticaj sudske prakse po članu 1. Protokola br. 1. u rešavanju po predstavkama. Zahtev za pohađanje nastave iz moralne i socijalne oblasti, ako nema navoda o indoktrinaciji, ne otvara pitanje mešanja u prava po članu 9.²¹⁵ Sem toga, mada se odbijanje da se sinovima podnosi predstave, inače adventistima Sedmog dana, izda dozvola da

214. *Folgero and others v. Norway* [GC], st. 85-102. Vidi, takođe *Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*, st. 58-77. (nastavni programi iz oblasti verske kulture i etike nisu ispunili kriterijume objektivnosti i pluralizma i ograničili su mogućnost za to da učenik bude oslobođen tih predavanja: povreda člana).

215. *Bernard and others v. Luxembourg*.

subotom iz verskih razloga ne pohađaju školu, može smatrati mešanjem u izražavanje uverenja, ne može se priznati nikakva opšta poštedita koja bi mogla da ima negativni uticaj na pravo deteta na obrazovanje, jer je to pravo starije od prava roditelja da se njihova verska ubeđenja uzmu u obzir.²¹⁶

Sloboda izražavanja misli, savesti i veroispovesti: član 10.

U nekim predmetima, razmatrane su razmere u kojima su ograničenja slobode izražavanja, što obuhvata aspekte misli, savesti i veroispovesti u skladu sa jemstvom slobode izražavanja iz člana 10. Grupno ili pojedinačno ostvarivanje ovog prava u nastojanju da se pridobiju drugi često se može bolje razmotriti u ravni garantija iz člana 10, ukoliko nije očigledno reč o "izražavanju" uverenja.²¹⁷ Tako je, na primer, jedan borac protiv abortusa osporio ograničenja troškova u predizbornoj kampanji kao nesrazmerno ograničavanje slobode izražavanja.²¹⁸ Sem toga, izražavanje koje je po svojoj suštini komercijalne prirode može se ograničiti uz obrazloženje da je to ograničenje neophodno radi zaštite javnosti od tvrdnji koje bi mogle da je dovedu u zabludu.²¹⁹

Nešto teži slučaj u vezi sa verskom komercijalnom propagandom bio je predmet *Murphy v. Ireland*, u kome je podnosilac

216. *Martins and Cerveira Ferreira v. Luxembourg* (odl.).

217. Vidi diskusiju o predmetu *Arrowsmith v. the United Kingdom*, gore, na str. 23.

218. *Bowman v. the United Kingdom*, st. 35-47.

219. *X and Church of Scientology v. Sweden*.

predstavke i po članu 9. i po članu 10. Konvencije osporio odbijanje da se dopusti televizijsko emitovanje jednog verskog reklamnog oglasa. Mada je podnosilac predstavke bio saglasan da se po članu 10. mogu dopustiti ograničenja verskog izražavanja ako bi to moglo da uvredi versku osetljivost drugih, on je ipak tvrdio da pojedinac nije zaštićen od toga da bude izložen nekom verskom mišljenju samo zato što se to mišljenje ne slaže sa njegovim. Za Sud u Strazburu, odbijanje se prvenstveno odnosilo na regulisanje sredstava izražavanja podnosioca predstavke, a ne na njegovo ispoljavanje verskih uverenja, pa je stoga zaključeno da je ovo pitanje bolje razmotriti sa stanovišta člana 10. Državne vlasti su u boljoj poziciji nego jedan međunarodni suda da odluče kada može biti potrebno da se preduzme neka akcija kako bi se regulisalo pitanje slobode izražavanja u odnosu na stvari koje lako mogu predstavljati uvredu za lična uverenja. Ovo "unutrašnje polje slobodne procene" posebno je primereno kada je reč o ograničenjima slobode govora u odnosu na religiju,

budući da se to šta će verovatno naneti ozbiljnu uvredu licima određenih verskih ubeđenja znatno razlikuje od vremena od vremena i od mesta do mesta, naročito u doba koje se odlikuje rastućim brojem religija i veroispovesti.

Usled toga Sud je prihvatio da je tužena država imala pravo da odluči da su posebne verske osetljivosti u irskom društvu tolike da bi se emitovanje nekog verskog oglasa moglo smatrati uvredljivim. Sami domaći sudovi su приметili da je religija tema oko koje se polarizuje irsko društvo, da su oni Irci koji imaju

čvrsta religijska uverenja skloni da pripadaju jednoj određenoj crkvi te se zato emitovanje verskih oglasa druge crkve može smatrati uvredljivim i može se dogoditi da to bude protumačeno kao prozelitizam, kao i da su državne vlasti imale pravo da stanu na stanovište da će građani Irske biti ogorčeni ako u svojim domovima preko elektronskih medija čuju reklamne oglase na te teme. I za Sud u Strazburu bilo je važno da se zabrana odnosila samo na audio-vizuelne medije, to jest na sredstvo komunikacije koje je "neposrednije", invazivnije i veliki uticaj". Podnosilac predstavke je i dalje mogao da se reklamira preko lokalnih i nacionalnih novina i zadržao je isto pravo kao i svaki drugi građanin da učestvuje u emisijama posvećenim verskim temama, na javnim zborovima i drugim skupovima. Prema tome, postojali su veoma "relevantni razlozi" po članu 10. koji su opravdali opštu zabranu emitovanja reklamnih verskih oglasa.²²⁰ Iz ovakvih predmeta jasno je da posebnu težinu ima kontekst u kome se govor odvija. Ovde je kanal komunikacije bila televizija. Međutim, možda bi bilo pravično kada bi se ova presuda klasifikovala kao presuda u kojoj je "unutrašnje polje slobodne procene" izuzetno široko, jer jedan međunarodni pravosudni forum treba da bude veoma oprezan i uzdrži se od mešanja u domaće odluke o posebno osetljivim pitanjima. S druge strane, moglo bi se tvrditi, kada je o ovoj presudi reč, da ona teško da promovise ideju pluralizma i otvorenosti.

220. *Murphy v. Ireland*, st. 65-82 u stavu 67.

S ovim je srodno pitanje razmera u kojima državna vlast može preduzeti neku akciju protiv izražavanja kako bi zaštitila osetljiva verska osećanja pripadnika određenih vera, tako što će sprečiti ili kazniti prikazivanje uvredljivog materijala koji bi mogao da obeshrabri i odvрати pripadnike neke vere od njenog ispovedanja ili propovedanja. Obim zaštite slobode izražavanja po člana 10. obuhvata, na kraju krajeva, i ideje koje "vređaju, šokiraju ili uznemiravaju"²²¹, a za stvarno održavanje pluralističkog društva takođe je neophodno da pripadnici neke vere u isto vreme prihvate da njihova uverenja mogu biti podvrgnuta kritici i propagiranju ideja koje neposredno osporavaju ta njihova uverenja. Međutim, uvredljivi govor koji teži podsticanju zle volje prema nekoj društvenoj grupi - takozvani "govor mržnje" - nema izgleda da privuče bilo kakvu zaštitu, posebno u svetlosti člana 17. Konvencije koji zabranjuje zloupotrebu prava. Međutim, razlika između uvredljivog govora i onog govora koji je samo nepopularan ne može se uvek lako utvrditi. Sistematska kampanja proganjanja koju sprovode fizička lica ili organizacije može aktivirati odgovornost države,²²² ali je, s druge strane, legitimno da pojedinci budu slobodni da kritikuju verske grupe, posebno ako se ta kritika odnosi na potencijalno štetnu prirodu aktivnosti tih grupa i ako je izneta na političkom forumu na kome se očekuje otvorena debata o pitanjima od javnog interesa.²²³ Sud u Strazburu priznaje da mirno uživanje

prava zajemčenih članom 9. za pripadnike veroispovesti može u najmanju ruku opravdati to što država preduzima mere protiv širenja izražavanja koje je, u odnosu na objekte verskog obožavanja, profano i bezrazložno uvredljivo za druge. Međutim, treba veoma pažljivo odrediti granicu kako bi se osiguralo da usvojenim merama ne bude poražen i sam cilj pluralizma. Tako su, na primer, u predmetu *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, vlasti zaplenile film u kome se ismevaju uverenja rimokatolika i naložile njegovu konfiskaciju. Prilikom tumačenja jemstva slobode izražavanja iz člana 10, Evropski sud za ljudska prava potvrdio je da nacionalne vlasti zaista mogu smatrati neophodnim preduzimanje akcije radi zaštite onih koji ispovedaju neka verska uverenja od "provokativnog prikazivanja objekata religijskog obožavanja" onda kada takvo prikazivanje predstavlja "zlonamerno kršenje duha tolerancije, koji takođe mora biti svojstvo demokratskog društva". Tu je od suštinskog značaja bliska povezanost između članova 9 i 10:

Oni koji odaberu da ostvare slobodu izražavanja svoje veroispovesti, bez obzira na to čine li to kao pripadnici verske većine ili verske manjine, ne mogu racionalno očekivati da budu izuzeti od svih vidova kritike. Oni moraju tolerisati i prihvatiti to da drugi negiraju njihova verska uverenja, pa čak i da propagiraju doktrine koje su neprijateljske prema njihovoj veroispovesti. Međutim, način na koji se verska uverenja i doktrine negiraju ili na koji im se neko suprotstavlja jeste stvar u kojoj se može aktivirati odgovornost države, pre svega njena odgovornost za to da obezbedi

221. *Handyside v. the United Kingdom*, u stavu 49.

222. *Church of Scientology v. Sweden* (odl.).

223. Vidi *Jerusalem v. Austria*, st. 38-47.

mirno uživanje prava zajemčenih članom 9 onima koji ispovedaju ta uverenja i prihvataju te doktrine. Zaista, u ekstremnim slučajevima posledice određenih metoda suprotstavljanja verskim uverenjima ili njihovog negiranja mogu biti takve da inhibiraju nosioce tih uverenja u ostvarivanju njihove slobode da ispovedaju i izražavaju ta uverenja.²²⁴

Slično tome, u predmetu *Wingrove v. the United Kingdom*, Sud u Strazburu je odbacio predstavku upućenu po osnovu člana 10. zbog odbijanja da se izda dozvola za emitovanje video-filma koje su domaće vlasti smatrale bogohulnim, uz obraženje nije nerazumno smatrati da se mešanje u slobodu izražavanja ovde može smatrati opravdanim radi zaštite prava hrišćana.²²⁵ Ti predmeti podržavaju pretpostavku da država može preduzeti akcije protiv izražavanja koje je bezrazložno uvredljivo. U oba navedena predmeta način na koji je mišljenje izraženo bio je važniji od sadržaja tog mišljenja. Ostali slučajevi u kojima se radi o socijalnom komentaru²²⁶ ili diskusiju o istorijskim događajima i ulozi koju su verski vođi u njima imali²²⁷ doveli su do toga da se izražavanju pruža veća zaštita. Međutim, predmet

kao što je *Murphy v. Ireland*, o kome je gore bilo više reči, može delovati kao predmet koji podržava ograničenja slobodnog izražavanja čak i tamo gde je teško priznati da se možda radi o nekoj stvarnoj uvredi, a ne o pukom priznanju da postoji i neka druga veroispovest ili tumačenje verskih uverenja.²²⁸ Ne može (niti treba) svako izražavanje koje se smatra uvredljivim, šokantnim ili uznemirujućim za osetljiva osećanja neke verske zajednice da spada van domašaja zaštite koju pruža član 10.²²⁹ U načelu, čini se da je primereno da svaka zaštita po članu 9. bude ograničena tako da obuhvata samo ono što je „zlonamerno kršenje duha tolerancije“. U predmetu *Klein v. Slovakia*, na primer, novinar je osuđen za klevetu najvišeg pred-

224. *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, st. 56, 57.

225. *Wingrove v. the United Kingdom*, stav 60. Vidi, takođe, I.A. v. Turkey, st. 21-32. (osuđujuća presuda na osnovu koje je izrečena blaga kazna za bogohuljenje doneta zbog objavljivanja rada u kome su analizirana filozofska i teološka pitanja ali je taj rad sadržao i klevetnički napad na proroka Muhameda: nije bilo povrede člana 10, jer je, bez obzira na čvrstu privrženost Turske sekularizmu, legitimno da aktivni muslimanski vernici smatraju da je taj rad predstavljao neopravdani i ofanzivni napad na njih).

226. Vidi, npr., *Vereinigung Bildender Künstler v. Austria*, st. 26-39. (u stavu 8: slika o kojoj je reč „prikazivala je kolaž raznih javnih ličnosti, kao što su Majka Tereza, [jedan] austrijski kardinal ... i ranijeg vođu Slobodarske partije Austrije..., u seksualnim pozama“; i u stavu 33: „satira je oblik umetničkog izražavanja i socijalnog komentara i ona, po svojim urođenim odlikama preterivanja i iskrljivanja stvarnosti, prirodno teži provokaciju i izazivanju uzbuđenja“).

227. *Giniewski v. France*, st. 43-56. (osuđujuća presuda zbog uvrede hrišćana, pre svega katolika, zato što je objavljen članak u kome je kritički govoreno o papskoj enciklici i o ulozi Rimokatoličke crkve u holokaustu: povreda prava, jer je autor ovog članka istoričar i novinar koji je pisao o jednoj stvari od nespornog javnog interesa i nije nastojao da napadne verska uverenja kao takva, već se bavio isključivo stanovištem pape Jovana Pavla II).

228. Vidi str. 70, gore.

229. Vidi *Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden* (odl.); *Patulel v. France*, st. 31-51. (jedan pripadnik Jehovinih svedoka osuđen je za klevetu iznetu na račun jednog udruženja za borbu protiv sekta: Sud je zaključio da je bio povređen član 10, jer su stavovi koji su bili ocenjeni kao uvredljivi zapravo vrednosni sudovi zasnovani na dovoljno čvrstoj činjeničnoj osnovi, a ne samo tvrdnje); i *Aydın Tatlav v. Turkey*, st. 21-31. (žestoka kritika religije, ali ne i pogrđni napad na islamsku veru: izrečena kazna predstavljala je povredu člana 10.).

stavnik Rimokatoličke crkve u Slovačkoj čime je, navodno, nipodaštavao i uvredio i grupu građana zbog njihove katoličke vere; Sud je presudio da je tom presudom bio prekršen član 10. Novinar je napisao članak u kome je kritikovao pokušaje nadbiskupa da spreči distribuciju nekog filma pozivajući se na njegovu bogohulnu prirodu i izrazito seksualnu konotaciju; članak je takođe sadržao aluzije o navodnoj nadbiskupovoj saradnji sa bivšim komunističkim režimom. Međutim, iako je tačno da su formulacije bile vrlo oštre, činjenica je da je taj tekst objavljen u nedeljniku pilično malog tiraža, da se isključio isključivo na nadbiskupa i da se njegov autor nije nedolično mešao u prava vernika na izražavanje svojih uverenja i ispovedanje vere, niti je njegov autor na bilo koji način omalovažao njihovu veru.²³⁰

Pitanja vezana za lečenje: član 8.

Domaći sudovi su povremeno suočeni sa situacijama u kojima dolazi do protivljenja neophodnom lečenju, uz pozivanje na savest ili uverenje (na primer, protivljenje načinima lečenja koji podrazumevaju transfuziju krvi). Većina unutrašnjih pravnih sistema priznaje i poštuje apsolutno pravo odraslog lica koje ne boluje ni od kakvih mentalnih bolesti da samo donosi odluke o svome lečenju, uključujući tu i njegovo pravo da izabere da ne prihvati neki vid lečenja, čak i onda kada to može podrazumevati da mu je život ugrožen. Slično tome, ovo načelo autonom-

230. *Klein v. Slovakia*, st. 45-55.

nosti ili samoopredeljenja priznato je i u članu 8. "U sferi lečenja odbijanje da se prihvati neki posebni vid terapije može, neminovno, dovesti do fatalnog ishoda, ali bi nametanje načina lečenja, bez pristanka mentalno sposobnog odraslog pacijenta, predstavljalo mešanje u fizički integritet ličnosti na način koji bi mogao da otvori pitanja u vezi sa pravima zaštićenim po osnovu člana 8. stav 1. Konvencije."²³¹ Prema tome, individualno odlučivanje zasnovano na ličnim uverenjima ili savesti čini se nepovredivim. Član 8. obuhvata vršenje roditeljske dužnosti i odgovornosti, uključujući pravo na donošenje odluka koje se tiču vaspitanja dece, što obuhvata odluke koje se tiču lečenja.²³² Mada ova tema nije česta sudskoj praksi, čini se da načelo ukazuje na to da roditeljska vlast mora podlegati odgovarajućim ograničenjima radi zaštite i blagostanja dece, posebno onda kada je ugrožen život i kada postoje suprotni razlozi koji su krajnje relevantni (a posebno onda kada postoji pozitivna obaveza države da nastoji da zaštiti život). Nešto slično bi se moglo reći i za intervenciju države kada je reč o punoletnim licima čije je stanje zdravlja takvo da su posebno osetljiva na nedolične pritiske ili se ne mogu smatrati sasvim sposobnima da donose odluke o sopstvenom lečenju.²³³

231. *Pretty v. the United Kingdom*, stav 83.

232. Vidi *Nielsen v. Denmark*, stav 61: "Porodični život u ovom smislu, a posebno pravo roditelja na vršenje roditeljske vlasti nad svojom decom, uz dužnu pažnju posvećenu roditeljskim odgovornostima, priznati su i zaštićeni Konvencijom, a posebno članom 8. Zaista, ostvarivanje roditeljskih prava suštinski je element porodičnog života."

Državno priznanje odluka crkvenih organa: član 6.

Povremeno se od Suda u Strazburu traži da razmatra pitanja koja iskrsavaju u vezi sa svetovnim izvršenjem odluka verskih organa koje se odnose na primenu jemstva pravičnog suđenja iz člana 6. Prilikom rešavanja takvih pitanja, Sud primenjuje opšta načela tumačenja. U predmetu *Pellegrini v. Italy*, podnositeljka predstavke je osporila postupak u kome je vatikanski sud poništio njen brak, a odluke tog vatikanskog suda italijanski sudovi su priznavali kao odluke s važećim pravnim dejstvom. Ključno pitanje bilo je da li su domaći sudovi propisno verifikovali da li su u crkvenom postupku bila osigurana sva jemstva po članu 6, pre no što su potvrdili dekret vatikanskog suda. Budući da je Sud u Strazburu smatrao da italijanski sudovi nisu utvrdili da je podnositeljka predstavke imala pravično suđenje u postupku pred crkvenim sudom pre no što su potvrdili presudu tog crkvenog suda, iako je takva vrsta revizije procesa neophodna kad god se donosi odluka o priznavanju odluke koju je doneo neki sud iz zemlje koja ne primenjuje Konvenciju, zaključeno je da je ovde bio prekršen član 6.²³⁴

233. Vidi, npr., *Kokkinakis v. Greece*, razmotren na str. 48, gore; i *Keenan v. the United Kingdom*, st. 88-101. Međutim, vidi i *Riera Blume and others v. Spain*, st. 31-35, (pritužba zbog „lečenja rasprogramiranjem“ koje je navodno predstavljalo povredu člana 9; razmatranje je izbegnuto zato što je prethodno ustanovljeno da je došlo do povrede člana 5.).

234. *Pellegrini v. Italy*, st. 40-48.

Diskriminacija na osnovu veroispovesti ili uverenja

Zaštita misli, savesti i verskih uverenja osnažena je još dvema odredbama. Prvo, u članu 14. Konvencije izričito se pominju verska uverenja kao primer zabranjenog osnova za diskriminaciono postupanje:

Uživanja prava i sloboda predviđenih u ovoj Konvenciji obezbeđuje se bez diskriminacije po bilo kom osnovu, kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, veroispovest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.

Drugo, Protokolom br. 12. utvrđuje se jedna u većoj meri *opšta* zabrana diskriminacije: „uživanje svih prava određenih zakonom osigurava se bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi kao što su pol, rasa, boja kože, jezik, vera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno poreklo, veza s nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status“.

Jasno je da je zabrana diskriminacije u članu 14. ograničena jer važi samo za „prava i slobode predviđene“ Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava. Na taj način Protokol br. 12. pruža dodatnu zaštitu od diskriminacionog postupanja u onim državama koje su ratifikovale ovaj ugovor. Obe odredbe tako predstavljaju pokušaj da se spreči onemogućavanje uživanja individualnih prava između ostalog i po osnovu verskog uver-

enja. Važnost ovih odredaba konkretno je priznata u jednom međunarodnopravnom instrumentu: „diskriminacija između ljudskih bića na osnovu veroispovesti ili verskog uverenja predstavlja sramotu za ljudsko dostojanstvo i odricanje od principa Povelje Ujedinjenih nacija“.²³⁵ Kontekst u kome se primenjuju član 14. i Protokol br. 12. takođe može imati implikacije za one koji nastoje da promovišu ideologije koje ne poštuju osnovne vrednosti, zato što oživljavanje verskog fundamentalizma predstavlja izazov za pluralizam i toleranciju koji zahteva odgovarajuću reakciju državnih vlasti. Dokument iz Kopenhaga usvojen na Konferenciji Ljudske dimenzije KEBS-a 1990. godine, na primer, „jasno i neopozivo osuđuje totalitarizam, rasnu i etničku mržnju, antisemitizam, ksenofobiju i diskriminaciju prema bilo kome, kao i progon na verskoj i ideološkoj osnovi“.

Član 14.

Kao što se jasno vidi iz načina na koji je formulisan, član 14. ne pruža nikakvo autonomno ili supstancijalno pravo, već se pre može reći da izražava načelo koje se mora primenjivati u odnosu na suštinska prava zajemčena drugim odredbama: to znači da se na ovu odredbu može pozvati samo u vezi sa jednim ili više suštinskih jemstava sadržanih u Konvenciji ili nekom od protokola uz nju. Međutim, član 14. ima fundamentalni značaj, zato što se mešanje u neko pravo za koje se inače ne smatra da

predstavlja kršenje tog prava ipak može smatrati povredom ukoliko se taj član tumači u vezi sa članom 14. I ovde obim zaštite može biti širi nego što se na prvi pogled čini. U predmetu *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, (Protostantske) reformističke crkve žalile su se zbog toga što, za razliku od drugih veroispovesti, nisu mogle da obezbede da verski brakovi sklopljeni prema njihovim obredima dobiju priznanje države, niti su dobile dozvolu da izvode versku nastavu u javnim školama. Sud se saglasio sa tim delom predstave, ali je ipak izveo drugačiji zaključak:

Sud ... ponavlja da se Konvencija, uključujući član 9. stav 1, ne može tumačiti tako da nameće obavezu državama da verskim brakovima priznaju status građanskog braka. Isto tako, pravo na ispoljavanje vere kroz propoved koje je zajamčeno članom 9. stav 1. Konvencije ne ide, po mišljenju Suda, toliko daleko da bi za sobom povlačilo obavezu država da dozvole veronauku u javnim školama ili predškolskim ustanovama.

Ipak, Sud smatra da i obred sklapanja verskog braka, koji predstavlja vršenje verskog obreda, i veronauka, predstavljaju izražavanje vere u smislu člana 9. stav 1. Konvencije. Sud isto tako primećuje da Hrvatska dozvoljava izvesnim verskim zajednicama održavanje veronauke u javnim školama i predškolskim ustanovama i priznaje verske brakove sklopljene obredima tih verskih zajednica. S tim u vezi, Sud ponavlja da se zabrana diskriminacije utvrđena članom 14. Konvencije primenjuje i na ta dodatna prava,

235. Deklaracija UN o ukidanju svih oblika netolerancije i diskriminacije zasnovane na veroispovesti ili verskim uverenjima iz 1981, član 3.

koja spadaju u šire polje dejstva bilo kog člana Konvencije, koji je država dobrovoljno odlučila da pruži. S tih razloga, ona država koja je otišla dalje u svojim obavezama po članu 9. Konvencije i uspostavila takva prava ne može, prilikom njihove primene, da preduzme diskriminacione mere u smislu člana 14. Iz toga sledi da, iako Hrvatska nije obavezna po članu 9. Konvencije da dopusti versko obrazovanje u javnim školama i predškolskim ustanovama ili da prizna brakove sklopljene verskim obredom, činjenice ovog predmeta ipak spadaju u šire polje dejstva tog člana. Stoga je član 14. Konvencije, protumačen zajedno sa članom 9. primenjiv u datom predmetu.²³⁶

Podnosilac predstavke prvo mora da utvrdi da postoji situacija koja je uporediva sa njegovom situacijom: to jest, da postoji situacija u kojoj je podnosilac predstavke tretiran na drugačiji način nego neko ko je sa njim uporediv. Tako, na primer, položaj u kome se nalazi pojedinac humanih uverenja koji želi da svoje stečeno znanje iskoristi za dobrobit drugih nije sličan položaju u kome se nalazi neko ko obavlja određenu versku funkciju.²³⁷ Spisak zabranjenih osnova za diskriminaciju kvalifikovan je izrazom „po bilo kom osnovu“ pa nije iscrpan, već je samo ilustrativan. Diskriminaciono postupanje mora se zasnivati na ličnim karakteristikama a ne, na primer, na geografskoj lokaciji. „Status“, istina, ne mora nužno zavisiti od

236. *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, st. 56-58.

237. *Peters v. the Netherlands*.

svojstava koja su urođena ili su inherentno povezana sa identitetom ili ličnošću pojedinca (kao što su pol ili rasa),²³⁸ ali pošto se u tekstu člana 14. izričito pominju razlike u postupanju koje su zasnovane na „veroispovesti, političkom ili drugom mišljenju“, to pitanje neće predstavljati teškoću u odnosu na razlike u postupanju koje spadaju u polje dejstva člana 9. Kao što u praksi može biti teško utvrditi *prima facie* slučaj diskriminacije čak i tamo gde diskriminacija stvarno postoji (ako se, na primer, na diskriminacioni način primenjuje pravilo o nediskriminaciji, pa to onda predstavlja posrednu diskriminaciju), Sud u Strazburu je nedavno, u predmetu *D.H. and others v. the Czech Republic* utvrdio da se u oblasti diskriminacije „primenjuju manje stroga dokazna pravila“ kako bi se svima mogla jemčiti „delotvorna zaštita njihovih prava“. To je predmet koji se odnosio na smeštaj romskih đaka u razrede formirane segregacijom, ali bi slična pitanja bila otvorena i kada bi se radilo o segregaciji po osnovu veroispovesti. Sud je zaključio da

nivo uveravanja koji je potreban da bi se doneo određeni zaključak i, s tim u vezi, rasporedio teret dokazivanja, immanentno je povezan sa specifičnošću samih činjenica, prirodom iznetih navoda i pravom po Konvenciji koje je predmet predstavke,

pa stoga

kada treba proceniti uticaj neke mere ili prakse na pojedinca ili grupu, statistički podaci za koje se kritičkim ispitivan-

238. *Clift v. the United Kingdom*, st. 55-62.

jem može ustanoviti da su pouzdani i značajni dovoljni su kao *prima facie* dokaz koji podnosilac predstavke treba da predoči.

U tom predmetu statistika je pokazala da je preko 50 posto romske dece smešteno u specijalne škole za decu manje razvijenih sposobnosti, u poređenju sa nešto manje od dva posto neromske dece, što je ukazalo na to da obrazovni testovi na temelju kojih je obavljeno raspoređivanje u specijalne i u obične škole nisu bili bez predrasuda prema romskoj deci.²³⁹

Ako se utvrdi relevantan uporedni slučaj, onda se mora dokazati da je razlika u postupanju bila objektivno opravdana, a tu teret dokazivanja pada na državu. Na taj način, razlika u postupanju nije automatski diskriminatorna u smislu člana 14, ali će biti smatrana diskriminatornom samo ako ne teži legitimnom cilju ili ako ne postoji razumni odnos srazmernosti između primenjenih sredstava i cilja čijem se ostvarenju težilo.

Površnim ispitivanjem sudske prakse može se ilustrovati primena ovog testa. U predmetu *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain* poreski obveznici su se žalili zbog toga što nisu mogli da opredele jedan deo svojih poreskih uplata za podršku svojim verskim zajednicama, smatrajući da to predstavlja diskriminatorno postupanje. Sud Strazburu je primetio da

sloboda veroispovesti ne podrazumeva da će crkve ili njihovi pripadnici dobiti drugačiji poreski status u odnosu na ostale poreske obveznike.

Međutim, tamo gde takvi sporazumi ili aranžmani postoje, oni

u načelu, nisu u suprotnosti sa članovima 9. i 14. Konvencije, pod uslovom da postoji objektivno i razumno opravdanje za razliku u postupanju i da i druge crkve koje to žele mogu sklopiti slične sporazume.

U ovom slučaju, budući da crkve o kojima je reč nikada nisu izrazile želju da sklope tu vrstu sporazuma ili da teže stupanju u takve aranžmane, predstavka je bila odbačena kao očigledno.²⁴⁰ Prema tome, razlika u postupanju prema različitim verskim grupacijama po osnovu zvaničnog priznanja ili specifičnog pravnog statusa nekih od njih koja za posledicu ima određene privilegije sama po sebi nije inkompatibilna sa Konvencijom, dokle god postoji okvir za utvrđivanje kriterijuma na osnovu kojih se priznaje pravni status i dokle god postoji mogućnost da svaka verska grupacija ima mogućnost da zatraži taj status.²⁴¹ U predmetu *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria* potonja kvalifikacija nije, kako je utvrđeno, bila zadovoljena. Vlasti su dvadesetak godina odbijale da priznaju pravni status Jehovinim svedocima. Sud u Strazburu je stao na stanovište da je time bio povređen član 14. sagledan zajedno sa članom 9:

240. *Alujer Fernández and Caballero García v. Spain*, (odl.).

241. *Koppi v. Austria*, stav 33.

Sud ponavlja da član 14. ne zabranjuje visokoj strani ugovornici da različito tretira pojedine grupe kako bi ispravila „faktičke nejednakosti među njima; zaista, u izvesnim okolnostima, može doći do kršenja prava po tom članu upravo ukoliko se ne pokuša da se različitim postupanjem ispravi nejednakost. Međutim, razlika u postupanju je diskriminatorsna ukoliko nema objektivno i razumno opravdanje; drugačije rečeno, ukoliko se njome ne teži legitimnom cilju i ukoliko ne postoji razumni odnos srazmernosti između primenjenih sredstava i cilja čijem se ostvarenju težilo. Visoka strana ugovornica uživa široko polje slobodne procene kada je reč o tome da li i u kojoj meri razlike u situacijama koje su inače slične opravdavaju drugačije postupanje

Sud nalazi da se nametanjem dugog perioda čekanja da bi nekoj verskoj organizaciji bio dodeljen status pravnog lica što bi joj omogućilo da funkcioniše u konsolidovanom svojstvu otvaraju delikatna pitanja, budući da država ima obavezu da ostane neutralna i nepristrasna u ostvarivanju svojih regulatornih ovlašćenja u oblasti verskih sloboda i odnosa sa drugim veroispovestima, religijama i uverenjima. Stoga Sud mora posebno pažljivo da razmotri pitanje tako dugog perioda čekanja

Sud bi mogao da prihvati da je takav period čekanja možda potreban u izuzetnim okolnostima kakve bi postojale u slučaju novoosnovanih i nepoznatih verskih grupacija. Međutim, to teško da može biti opravdano u odnosu na jednu versku grupaciju koja već dugo postoji na

međunarodnom planu, odavno je etablirana u toj zemlji i samim tim je poznata nadležnim organima vlasti, kao što je to slučaj sa Jehovinim svedocima. U odnosu na jednu takvu versku grupaciju, vlasti bi trebalo da su kadre da za znatno kraće vreme provere ispunjava li ona sve zahteve relevantnog zakonodavstva. Sem toga, primer jedne druge verske zajednice koji su podnosioci predstavke naveli dokazuje da austrijska država nije postupila prema ovom zahtevu na ravnopravnoj osnovi, pa je taj period čekanja u stvari bio jedan od suštinskih instrumenata sprovođenja određene politike u toj oblasti.²⁴²

Prema tome, treba pažljivo pristupati odlučivanju po predstavkama koje se odnose na diskriminatorsni tretman na osnovu verskih ili drugih zaštićenih uverenja ili mišljenja. U praksi, Evropski sud za ljudska prava po pravilu odbija da razmatra svaku pritužbu na diskriminaciju po članu 14, ako je već utvrdio da je prekršeno suštinsko jemstvo koje ukazuje na u osnovi istu stvar. Ako je potrebno da se razmotre argumenti po članu 14, onda takođe treba utvrditi i najprimerenije supstancijalno jemstvo u odnosu na koje treba razmotriti predstavku, s obzirom na to da sudska praksa Suda u Strazburu ukazuje da se diskriminacija po osnovu veroispovesti ili uverenja najbolje može razmotriti ako se član 14. ne sagledava u vezi sa članom 9, već u vezi sa nekom drugom supstancijalnom odredbom.

242. *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*, st. 96-98.

U nekim predmetima radilo se i o rešavanju pitanja starateljstva nad decom i kontaktiranja s decom, uz pozivanje na verska uverenja. U predmetu *Hoffman v. Austria*, na primer, podnositeljki predstavke oduzeto je starateljstvo nad detetom zbog toga što je povezana sa Jehovinim svedocima. Sud u Strazburu je zauzeo stav da je neprihvatljivo da jedan domaći sud svoju odluku temelji na razlici u veroispovesti, i pritom je zaključak o kršenju Konvencije doneo na osnovu članovima 8. i 14, jer se predstavka odnosila na staranje nad detetom, što je jedan od aspekata porodičnog života. U predmetu *Palau-Martinez v. France*, na sličan način je utvrđeno da je prekršen član 8. u vezi sa članom 14, kada je domaći sud donosio presudu o tome ko će starati o deci posle raspada braka. Ta odluka domaćeg suda bila je doneta na osnovu uopštene i "strove analize načela podizanja dece koje navodno nameće" pripadništvo Jehovinim svedocima. Iako je to mogao biti relevantan činilac, on nije mogao biti dovoljan s obzirom na to da nije bilo "neposrednih, konkretnih dokaza da veroispovest podnositeljke predstavke utiče na vaspitanje i svakodnevni život njeno dvoje dece", s obzirom na to da je odbačen podnositeljkin zahtev da se podnese izveštaj koji bi bio rezultat jednog socijalnog istraživanja.²⁴³ Ni u jednom ni u drugom slučaju nije, kako izgleda, potpuno isključena važnost sudijskog poznavanja prakse određenih veroispovesti, ali se i u jednom i u drugom sasvim izvesno naglašeno da tu vrstu razmatranja treba primeniti uz znatnu pažnju.

243. *Palau-Martinez v. France*, st. 29-43. u st. 38 i 42.

Tamo gde je unutrašnjim pravom ograničena pravna legitimacija crkve, odnosno njena mogućnost da povede pravni postupak radi zaštite svojih interesa, takođe može da se otvori pitanje i u vezi sa jemstvom pristupa sudu iz člana 6, posebno ako takva ograničenja ne važe za druga verska tela. U predmetu *Canea Catholic Church v. Greece*, crkva koja je podnela predstavku nije mogla da povede pravni postupak radi zaštite svojih imovinskih prava, dok su Pravoslavna crkva i jevrejska zajednica to u isto vreme mogle da urade. Budući da se ova situacija u suštini odnosila na pristup sudu radi rešavanja građanskih prava, i budući da nije bilo objektivnog i razumnog opravdanja za takvo diskriminatorno postupanje, Sud u Strazburu je utvrdio da je došlo do kršenja člana 6. stav 1. u vezi sa članom 14.²⁴⁴

Verska uverenja mogu takođe obuhvatiti razmatranje diskriminatornog postupanja prilikom zapošljavanja što može otvoriti pitanja u vezi sa članom 9 i u vezi sa tim članom sagledanim zajedno sa članom 14. Predmet *Thlimmenos v. Greece* ticao se lica kome je uskraćena mogućnost da se zaposli kao ovlašćeni računovođa zato što je prethodno bio krivično osuđivan. Krivična osuda o kojoj je reč bila je prouzrokovana time što je u periodu opšte mobilizacije odbio da nosi vojnu uniformu, i to po osnovu svojih verskih uverenja kao pripadnik Jehovinih svedoka. Sud u Strazburu je primetio da, mada pristup nekoj profesiji nije, kao takav, obuhvaćen Konvencijom, tu predstavku

244. *Canea Catholic Church v. Greece*, st. 43-47.

treba tretirati kao pritužbu na diskriminaciju po osnovu ostvarivanja slobode veroispovesti. Iako države mogu legitimno da isključe izvesne kategorije krivičnih osuđenika iz bavljenja određenim profesijama, ova konkretna krivična osuda nikako nije mogla ukazati na nepoštenje ili na moralnu izopačenost podnosioca predstavke. Prema tome, postupanje prema podnosiocu predstavke nije imalo legitimni cilj i po svojoj prirodi je predstavljalo nesrazmernu sankciju, dodatnu u odnosu na dugu zatvorsku kaznu koju je već izdržao. S tih razloga, ovde se radilo o kršenju člana 14 u vezi sa članom 9. U ključnom delu presude, Sud u Strazburu je naveo da države zaista mogu imati pozitivnu obavezu da različito postupaju prema pojedincima u određenim situacijama: to znači, da može doći do diskriminacije i onda kada se na isti način postupa prema pojedincima koji treba da budu tretirani različito:

Sud je dosad zaključio da se pravo, koje proističe iz člana 14 da se uživanje prava i sloboda predviđenih Konvencijom, bez ikakve diskriminacije, krši onda kada države ugovornice različito tretiraju lica koja se nađu u analognim situacijama, a da pritom ne navedu objektivna i razumna opravdanja za to. Međutim, Sud smatra da to nije jedini aspekt zabrane diskriminacije iz člana 14. Pravo da se ne bude diskriminisan u uživanju prava zajemčenih Konvencijom prekršeno je takođe i onda kada države bez objektivnog i razumnog opravdanja ne postupaju različito prema licima koja se nalaze u bitno različitim situacijama. ...

Diskriminacija na osnovu veroispovesti ili uverenja

Sud smatra da države ugovornice u načelu imaju legitimni interes da neke od počinitelaca krivičnih dela isključe iz profesije ovlašćenog računovođe. Međutim, Sud isto tako smatra da, za razliku od drugih osuda za teška krivična dela, sudska osuda zbog toga što je neko lice iz verskih ili filozofskih razloga odbilo da ponese uniformu ne može da podrazumeva nepoštenje niti moralnu izopačenost koja bi, verovatno, podrila sposobnost izvršioca krivičnog dela da se tom profesijom bavi. Prema tome, nije opravdano to što je podnosilac predstavke isključen po osnovu nepodobnosti za posao. ...

Tačno je da vlasti nisu imale nikakvu drugu zakonsku mogućnost do da odbiju imenovanje podnosioca predstavke u zvanje ovlašćenog računovođe. ... U ovom slučaju, Sud smatra da je država, koja je donela relevantni zakon, zapravo bila ta koja je prekršila pravo podnosioca predstavke da ne bude diskriminisan u uživanju prava i sloboda predviđenih članom 9 Konvencije. Država je to učinila time što nije unela odgovarajuće izuzetke u pravilo kojim se zabranjuje licima osuđivanim za teška krivična dela da se bave profesijom ovlašćenog računovođe.²⁴⁵

Protokol br. 12.

Jasno je da Protokol br. 12. ima potencijalno široko polje dejstva. U predmetu *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herze-*

245. *Thlimmenos v. Greece* [GC], st. 39-49. u st. 44, 47. i 48.

govina, prvoj presudi koja se odnosila na to jemstvo, zauzeto je stanovište da je ustavnim aranžmanima kojima je ograničena mogućnost kandidovanja za parlament ili za članstvo u Predsedništvu na ona lica koja izraze pripadnost jednoj od triju dominantnih etničkih grupa u državi (to su etničke grupe čiji je identitet u znatnoj meri utemeljen na verskim uverenjima) prekršen član 14. sagledan zajedno sa članom 3. Protokola br. 1. (u odnosu na parlamentarne izbore) i Protokol br. 12. (u odnosu na izbore za Predsedništvo). Ti aranžmani su proistekli iz Dejtonskog mirovnog sporazuma kojim su okončana neprijateljstva u zemlji.²⁴⁶ U drugoj presudi na temelju navedenog Protokola, *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, zaključeno je da je time što reformističkim crkvama nije omogućeno da podučavaju veronauku u javnim školama ili da budu zakonski priznati brakovi sklopljeni po obredu tih crkava prekršen član 14. sagledan u vezi sa članom 9, što je Sudu omogućilo da oceni kako nije potrebno da razmatra ovo pitanje sa stanovišta Protokola br. 12. Ipak, u presudi je razmatrana i primenljivost navedenog Protokola. U tekstu je ukazano da zabrana diskriminacije nije ograničena na „bilo koje pravo određeno zakonom“ već se proširuje i na zabranu diskriminacije od strane javne vlasti, a izričito se pominje i *Obrazloženje*

(uz član 1. Protokola br. 12.) u kome se sugeriše da u obim zaštite tog člana spadaju četiri kategorije predmeta: (diskriminacija)

- i) u uživanju nekog prava koje je konkretno dato pojedincu na osnovu nacionalnog zakonodavstva;
- ii) u uživanju nekog prava koje može biti izvedeno iz jasne obaveze javne vlasti na temelju nacionalnog zakonodavstva, to jest onda kada javna vlast ima obavezu na temelju nacionalnog zakonodavstva da se ponaša na neki određeni način;
- iii) od strane javne vlasti u vršenju diskrecionih ovlašćenja (na primer, kod dodele određenih subvencija);
- iv) bilo kojim drugim činjenjem ili nečinjenjem od strane javne vlasti (na primer, ponašanjem policajaca prilikom suzbijanja pobune).²⁴⁷

246. *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina* [GC], st. 42-56.

247. *Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*, st. 103-115. (odluke o tome da li će sklopiti sporazume sa verskim vlastima predstavljaju stvar koja spada u domen diskrecionog odlučivanja države pa se samim tim ne odnose na prava koja su „konkretno data na osnovu nacionalnog zakonodavstva“, ali ovo pitanje spada u treću kategoriju preciziranu u *Objašnjenju*; pritom je ukazano na komentar iz *Objašnjenja* o tome da nije potrebno precizirati koji elementi treba da budu razmotreni u sklopu kog stava, zato što su svi ti stavovi komplementarni, distinkcije među njima nisu potpuno precizne i „unutrašnji pravni sistemi mogu imati različite pristupe kada je reč o tome koji predmet spada u koju kategoriju“.

Zaključak

Sloboda misli, savesti i veroispovesti životno je značajno ljudsko pravo. Sudska praksa Evropskog suda za ljudska prava (i nekadašnje Evropske komisije za ljudska prava) uvek iznova donosi dokaze o važnosti vrednosti koje su ugrađene u član 9. Od presudnog je značaja da se tim načelima i idealima na kojima Konvencija počiva prida odgovarajuća važnost: to posebno važi za slobodu misli, savesti i veroispovesti koja se mora tumačiti kao sredstvo koje pomaže da se održi i osnaži demokratska diskusija i sama ideja pluralizma. Ključno su značajna dva aspekta te slobode - pojedinačni i kolektivni. Ta sloboda je,

u svojoj verskoj dimenziji, jedan od najvitalnijih elemenata koji čine identitet vernika i njihove predstave o životu, ali je to isto tako dragoceno sredstvo za ateiste, agnostike, skeptike i one koji za takva pitanja i ne haju. Pluralizam koji je neotuđiva slika demokratskog društva i koji je teško izvojevan tokom niza stoleća zavisi upravo od te slobode.²⁴⁸

Sem toga,

autonomno postojanje verskih zajednica nezaobilazan je činilac pluralizma u demokratskom društvu. ... Ovde se radi

o očuvanju pluralizma i valjanom funkcionisanju demokratije, čija je jedna od osnovnih karakteristika mogućnost koju nudi za rešavanje problema zemlje kroz dijalog, čak i onda kada su ti problemi vrlo neprijatni.²⁴⁹

Drugačije rečeno, zaštita uverenja pojedinca mora podsticati, a ne obeshrabriti uzajamno poštovanje i toleranciju prema drugim verama. S tih razloga, dužnosti države ne svode se samo na to da je ona obavezna da se uzdrži od mešanja u prava iz člana 9, već ova odredba može takođe nalagati preduzimanje pozitivne akcije državnih vlasti kako bi se obezbedilo da to pravo bude delotvorno. S druge strane, interesi pluralizma u isto vreme iziskuju od onih koji ispovedaju neka verska uverenja da ne mogu očekivati da ta uverenja budu zaštićena od svih vidova kritike, već moraju

tolerisati i prihvatiti to da drugi pobijaju njihova verska uverenja, pa čak i da propagiraju doktrine koje su prema njihovoj veroispovesti neprijateljske.²⁵⁰

Pomirenje konkurentnih razloga suštinski je zadatak koji nalaže član 9, a to podleže nadzoru Evropskog suda za ljudska prava u

248. *Kokkinakis v. Greece*, stav 31.

249. *Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*, stav 93.

250. *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, stav 47.

Strazburu kroz primenu utvrđenog i isprobanog "kontrolnog spiska". Pre svega, svako mešanje mora biti u skladu sa zakonom, sprovedeno radi propisanog državnog interesa, i mora se dokazati da je "neophodno u demokratskom društvu". Taj poslednji aspekt testa često je najteži. Za njegovo obavljanje potrebno je da se valjano proceni ključna uloga slobode misli, savesti i veroispovesti u liberalnoj demokratiji i da se prihvati važnost koju verska i filozofska uverenja imaju za pojedinca. S druge strane, jedan međunarodni pravosudni forum ne mora biti tako dobro pozicioniran kao domaće vlasti za obavljanje te procene, te stoga u mnogim presudama Suda u Strazburu važno mesto zauzima relativno široko "unutrašnje polje slobodne procene" koje se priznaje lokalnim subjektima odlučivanja. Mada ovo zaista može biti odgovarajuća doktrina uzdržavanja međunarodnog tribunala, iz toga ne mora nužno slediti da to isto treba da važi na unutrašnjem planu. Rigorozno proučavanje razloga koji se navode kao osnov za mešanje u ovo pravo koje je od suštinskog značaja kako za pojedince, tako i za društvo u celini, omogućiće da se zaštite pluralizam i raznovrsnost koji su neophodni radi uzdizanja nivoa ljudske svesti i poimanja mesta pojedinca u društvu, kao i u širem moralnom i duhovnom univerzumu.

Iako se načelo poštovanja misli, savesti i veroispovesti danas može smatrati pretpostavkom demokratskog društva, način na koji je ono zajemčeno u evropskim državama znatno se razlikuje od zemlje do zemlje. Ne postoji nikakva standardna evropska "šema". Na nivou unutrašnjeg pravnog poretka, još

uvek postoji bogatstvo raznovrsnosti ustavnih i pravnih aranžmana koji odražavaju gustu tkanicu evropske istorije, na kojoj se prepliću nacionalni identiteti i individualna uverenja. U nekim visokim stranama ugovornicama sekularizam je ustavno načelo; u drugima jedna određena veroispovest može uživati priznati status zvanične crkve, ali implikacije tog priznanja mogu biti različite od zemlje do zemlje; u nekim drugim zemljama određene verske zajednice mogu uživati određene finansijske povlastice kroz podelu poreskih sredstava ili priznanje dobrotvornog statusa. Ovaj odnos između veroispovesti i države po pravilu odražava lokalnu tradiciju i praktične razloge. Što se tiče manjinskih vera, verska tolerancija je već vekovima političko načelo u nekim evropskim zemljama. U drugima je verska tolerancija novijeg datuma. Međutim, u svakom društvu pripadnici manjinskih zajednica još uvek se mogu osećati marginalizovanim zbog svoje veroispovesti.

Način na koji je Sud u Strazburu pristupao tumačenju člana 9. i srodnih jemstava u velikoj meri je zavisio od konkretnog pitanja o kome je u predstavi reč. Čini se da je Sud spremniji da se bavi odbijanjem priznanja svojstva pravnog lica i posledicama tog odbijanja (uključujući tu i takva pitanja kao što je onemogućavanje pristupa sudu i nemogućnost da podnošenja zahteva za zaštitu imovine), nego drugim pitanjima za koja se smatra da predstavljaju versku ili filozofsku obavezu (kao što je pitanje prigovora savesti i odbijanja služenja vojnog roka po tom osnovu, poštovanje verskih praznika i prozelitizam). Radno mesto je sve donedavno privlačilo relativno malu zaštitu,

ali znatno veću zaštitu privlači školska učionica. *Forum internum* mahom predstavlja nedodirljivu svetinju, ali to mnogo manje važi za javnu sferu, zbog restriktivnog testa kojim se utvrđuje šta predstavlja "ispoljavanje" uverenja, u kombinaciji sa očiglednom potrebom da se uzmu u obzir i suprotni interesi. Državi je lakše da opravda ograničenja verskog oglašavanja na televiziji nego da opravda ograničenja evangelista koji, propovedajući, idu od vrata do vrata, iako je nevoljnom gledalištu lakše da isključi televizor, nego da se uhvati u koštac sa onima koji žele da preobrate druge.

Ovo odsustvo konzistentnosti u sudskoj praksi ipak je, po svojoj prilici, neminovno, budući da u izvesnoj meri odražava izuzetnu raznovrsnost aranžmana koji postoje u unutrašnjem pravnom poretku. Na verske i filozofske pokrete koji su uobličili evropsku civilizaciju zaista se - s obzirom na intelektualni i duhovni život evropskih naroda - može gledati kao na faktore čiji uticaj nimalo ne zaostaje za uticajem prirodnih sila koje su oblikovale geografska svojstva našeg kontinenta. Dugo sinonim za "hrišćansku zemlju", Evropa je u raznim vremenima i u različitoj meri bila i pod uticajem drugih veroispovesti uključujući tu judaizam i islam. S druge strane, značajan je doprinos našeg kontinenta istoriji ideja i filozofije, kako preko dela pojedinačnih mislilaca kao što su Platon, Aristotel, Hjum i Kant, tako i preko velikih pomaka u religijskom i filozofskom poimanju sveta koje su, na primer, doneli renesansa, reformacija i prosvetiteljstvo. Ako je "Evropa" zaista u velikoj meri tvorevina verskih uverenja, vrednosnih sistema i stavova, ona je to

postala tokom niza stoleća posredstvom izvesnih elementarnih sloboda, pre svega slobode misli, izražavanja i udruživanja. Ipak, proizvodi tih intelektualnih pregnuća nisu uvek bili pozitivni. Danas se uglavnom može reći da u evropskom društvu koegzistiraju pluralizam, tolerancija, uverenja i sekularizam, ali nije uvek bilo tako. Religija i nacionalizam i grupni identitet možda su bili isuviše blisko međusobno povezani i isprepleteni: u različitim vremenima i na različite načine kontinent je bio zahvaćen verskom netolerancijom i progonima, dok je u skorije vreme ekstremizam povezan sa određenim političkim doktrinama doveo do ozbiljnih i sistematskih kršenja ljudskih prava. Istorijske pouke pokazuju da su te temeljne slobode od vitalnog značaja, a da one istovremeno povremeno nužno podležu ograničenjima.

Ove lekcije iz prošlosti pomažu nam da ukažemo na to kako se na najbolji način treba pozabaviti pitanjima od aktuelnog značaja, jer iako je Evropa pred kraj XX. veka u sve većoj meri postajala sekularno društvo, fundamentalizam danas u XXI veku predstavlja pojavu koja beleži uspon. Širom Evrope religija je neko vreme bila uspavana snaga, ali je to sada snaga koja se iznova budi. Domaći organi redovno zahtevaju prilagođavanje sve većoj raznovrsnosti verskih uverenja u vezi sa širokim spektrom pitanja koja obuhvataju obrazovanje, lečenje, urbanističko planiranje i zapošljavanje u državnoj službi. Posebno veliki izazov danas predstavlja pojava političkih stranaka koje nude verske manifeste, rast verske netolerancije koji je jednim delom prouzrokovan i razlozima bezbednosti,

kao i brige lokalnih zajednica da bi isticanje verskih simbola moglo uticati na koherentnost tih zajednica; sve to zahteva izvesnu procenu primerenosti odgovora države.

Taj kaleidoskop nacionalnih aranžmana danas se mora sagledavati kroz prizmu demokratije, vladavine prava i ljudskih prava. Međutim, Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda ne nameće nikakav niz krutih zahteva: to je ugovor koji samo postavlja određene minimalne standarde, a verske tradicije i razlike u ustavnim aranžmanima kojima se uređuje odnos crkve i države i dalje će predstavljati deo pejzaža

našeg kontinenta, uvek pod uslovom da su ti aranžmani u skladu sa očekivanjima Konvencije. Sud u Strazburu poštuje tu raznovrsnost, a u njegovim presudama često je odražen istorijski i politički kontekst veroispovesti i uverenja. Evropa nema zajednički pristup rešavanju pitanja isprepletanosti vere i države, i time je znatno bogatija. Ono što Evropa danas, s druge strane, poseduje, jeste skup pravno obavezujućih garantija koje jačaju položaj pojedinaca i grupa kao što su verska udruženja, u pogledu isticanja i unapređenja njihovih zahteva za poštovanje misli, savesti i veroispovesti.

Indeks-Unos predmeta

Predmeti se vode prema datumu odluke, ili prema datumu presude. Tamo gde se u tekstu pominju i odluka i presuda, i jedan i drugi datum se pojavljuje u indeks-u predmeta. Predmeti koji nisu pravosnazni u vreme pisanja su označeni zvezdicom.

Molimo Vas da pogledate HUDOC on-line bazu podataka, <http://hudoc.echr.coe.int/>, za dodatne informacije.

A, B

- Agga v. Greece (no. 2), 17 oktobar 2002 **63, 65-66**
- Ahmet Arslan and others v. Turkey, 23 Februar 2010 **15**
- Aktas v. France (odl.), 30 jun 2009 **24, 51**
- Alexandridis v. Greece, 21 februar 2008 **20**
- Al-Nashif and others v. Bulgaria, 20 jun 2002 **17**
- Alujer Fernández and Caballero García v. Spain (odl.), 14 jun 2001 **16, 57, 78**
- Angeleni v. Sweden (odl.), 3. decembar 1986 **22**
- Arrowsmith v. the United Kingdom (odl.), 16. maj 1977 **17, 23-24, 70**
- Autio v. Finland (odl.), 6. decembar 1991 **46**
- Aydın Tatlav v. Turkey, 2. maj 2006 **73**
- Bayatyan v. Armenia (GC), 7. jul 2011 **8, 38, 40, 46, 48**
- Belgian Linguistic case, 23. jul 1968 **17**
- Bernard and others v. Luxembourg (odl.), 8. septembar 1993 **69-70**
- Bowman v. the United Kingdom, 19. februar 1998 **70**
- Bruno v. Sweden, (odl.), 28. avgust 2001 **54-55**
- Buscarini and others v. San Marino, 18. februar 1999 **15, 22**

C

- C. v. the United Kingdom (odl.), 15. decembar 1983 **16, 22, 53**
- C.J., J.J and E.J. v. Poland (odl.), 16. januar 1996 **22, 69**
- C.W. v. the United Kingdom (odl.), 10. februar 1993 **17**
- Campbell and Cosans v. the United Kingdom, 25. februar 1982 **17, 68**
- Canea Catholic Church v. Greece, 16. decembar 1997 **14, 26, 61, 80**
- Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (GC), 27. jun 2000 **18, 30, 35-36**
- Chappell v. the United Kingdom, 14. jul 1987 **19, 62**
- Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden (odl.), 14. jul 1980 **72-73**
- Church of Scientology Moscow v. Russia, 5. april 2007 **61**
- Clift v. the United Kingdom, 13. jul 2010 **77**
- Cserjés v. Hungary (odl.), 5. april 2001 **16, 32**
- Cyprus v. Turkey (GC), 10. maj 2001 **24, 29**

D

- D. v. France (1983), 6. decembar 1983 **24**
 D.H. and others v. the Czech Republic,
 13. novembar 2007 **77–78**
 Dahlab v. Switzerland (odl.), 15. februar 2001
51
 Darby v. Sweden, 23. oktobar 1990 **16, 19, 22,**
28, 53
 Dimitras and others v. Greece, 3. jun 2010 **20**
 Dogru v. France, 4. decembar 2008 **51**
 Dubowska and Skup v. Poland (odl.), 18. april
 1997 **30**

E, F, G

- Efstratiou v. Greece, 18. decembar 1996 **29**
 El Majjaoui and Stichting Touba Moskee v.
 the Netherlands, odluka 14. februar 2006,
 presuda (GC) 20 decembar 2007 **17, 62**
 Eriksson v. Sweden, 22. jun 1989 **67**
 Feldek v. Slovakia, 12. jul 2001 **14**
 Finska församlingen i Stockholm and Teuvo
 Hautaniemi v. Sweden (odl.), 11 april 1996
25
 Folgerø and others v. Norway (GC), 29. jun
 2007 **21, 69–70**
 Georgian Labour Party v. Georgia, 8. jul 2008
19
 Giniewski v. France, 31. januar 2006 **73**
 Gottesmann v. Switzerland (odl.),
 4. decembar 1984 **54**

H

- Handyside v. the United Kingdom,
 7. decembar 1976 **42–43, 72**
 Hasan and Chaush v. Bulgaria (GC),
 26. oktobar 2000 **28, 39–40, 59**
 Hasan and Eylem Zengin v. Turkey,
 9. oktobar 2007 **70**
 Hazar, Hazar and Acik v. Turkey (odl.),
 10. decembar 1992 **17**
 Hoffman v. Austria, 23. jun 1993 **14, 80**
 Holy Monasteries v. Greece, 9. decembar
 1994 **14, 16, 28, 61**
 Holy Synod of the Bulgarian Orthodox
 Church (Metropolitan Inokentiy) and
 others v. Bulgaria, 22 januar 2009 **64**

I, J

- I.A. v. Turkey, 13. septembar 2005 **73**
 Ingrid Jordebo Foundation of Christian
 Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden (odl.),
 6. mart 1987 **67**
 Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium
 (odl.), 16. decembar 1968 **16**
 Institute of French Priests and others v.
 Turkey (prijateljsko poravnanje),
 14. decembar 2000 **63**
 ISKCON and 8 others v. the United Kingdom
 (odl.), 8. mart 1994 **18**
 Ivanova v. Bulgaria, 12. april 2007 **28, 33**

Jakóbski v. Poland, 7. decembar 2010 **55–56**
 Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia,
 10. jun 2010 **31, 60–61**

Kalaç v. Turkey, 1. jul 1997 **32**
 Karaduman v. Turkey (odl.), 3. maj 1993 **51**
 Keenan v. the United Kingdom, 3. april 2001
75
 Kervanci v. France, 4. decembar 2008 **51**
 Khan v. the United Kingdom (odl.), 7. jul 1986
28
 Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na
 Iehova" (Christian Association Jehovah's
 Witnesses) v. Bulgaria, 3. jul 1997 **63**
 Kimlya and others v. Russia, 1. oktobar 2009
18

Larissis and others v. Greece, 24. februar 1998
38–39, 49–50
 Lautsi and others v. Italy, 18. mart 2001 **68**

Manoussakis and others v. Greece,
 26. septembar 1996 **15, 57, 62–63**

Jerusalem v. Austria, 27. februar 2001 **72**
 Johansen v. Norway (odl.), 14. oktobar 1985
45

Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v.
 Denmark, 7. decembar 1976 **22, 69**
 Klein v. Slovakia, 31. oktobar 2006 **73–74**
 Knudsen v. Norway (odl.), 8. mart 1985 **23, 25,**
33
 Kokkinakis v. Greece, 25. maj 1993 **7, 15, 18–**
19, 22, 28, 37–39, 42, 48–49, 75, 83
 Konrad and others v. Germany (odl.),
 11. septembar 2006 **68**
 Konttinen v. Finland (odl.), 3. decembar 1996
31
 Koppi v. Austria, 10. decembar 2009 **78**

Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany,
 6. novembar 2008 **19, 29, 57, 59**
 Leyla Şahin v. Turkey (GC), 10. novembar
 2005 **52–53**

Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v.
 Luxembourg (odl.), 27. april 1999 **67, 70**

Johnston and others v. Ireland, 18. decembar
 1986 **16, 27**

Köse and 93 others v. Turkey (odl.), 24. januar
 2006 **51**
 Kostasiki v. "the former Yugoslav Republic of
 Macedonia", 13. april 2006 **20–21, 23**
 Kurtulmuş v. Turkey (odl.), 24. januar 2006 **51**
 Kustannus Oy Vapaa ajatteliija AB and others
 v. Finland, 15. april 1996 **26**
 Kuznetsov and others v. Russia, 11. januar
 2007 **40**
 Kuznetsov v. Ukraine, 29. april 2003 **55**

Logan v. the United Kingdom (odl.),
 6. septembar 1996 **62**
 Lombardi Vallauri v. Italy, 20. oktobar 2009
20, 33

McFeeley and others v. the United Kingdom
 (odl.), 15. maj 1980 **56**

K

L

M, N, O

97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia, 3. maj 2007 **30**
 Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova, 13. decembar 2001 **25, 38, 42, 57, 60–61**
 Mirošubovs and others v. Latvia, 15.

Palau-Martinez v. France, 16. decembar 2003 **80**
 Paturel v. France, 22. decembar 2005 **73**
 Pellegrini v. Italy, 20. jul 2001 **75**
 Pentidis and others v. Greece, 9. jun 1997 **60–61**
 Perry v. Latvia, 8. novembar jun 1997 **17, 40**
 Peters v. the Netherlands, 30. novembar 1994

Sabanchiyeva and others v. Russia (odl.), 6. novembar 2008 **16**
 Salonen v. Finland, 2. jul 1997 **24**
 Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia, 9. decembar 2010 **16, 76–77, 82**
 Schüth v. Germany, 23. septembar 2010 **34**
 Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina (GC), 22. decembar 2009 **81–82**

septembar 2009 **64**
 Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia, 5. oktobar 2006 **60**
 Murphy v. Ireland, 10. jul 2003 **44, 70–71, 73**
 N. v. Sweden (odl.), 11. oktobar 1984 **20**
 Nielsen v. Denmark, 28. novembar 1988 **74**

P, Q, R

77
 Phull v. France (odl.), 11. januar 2005 **51**
 Poltoratskiy v. Ukraine, 29. april 2003 **55**
 Porter v. the United Kingdom (odl.), 8. april 2003 **27**
 Pretty v. the United Kingdom, 29. april 2002 **17, 27, 74**
 Raninen v. Finland (odl.), 7. mart 1996 **20**

Nolan and K v. Russia, 12. februar 2009 **17, 62**
 Obst v. Germany, 23. septembar 2010 **34**
 Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland, 19. mart 1981 **19**
 Otto-Preminger-Institut v. Austria, 20. septembar 1994 **42, 72–73, 83**

Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey (GC), 13. februar 2003 **14, 32**
 Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria, 31. jul 2008 **60, 78–79**
 Riera Blume and others v. Spain, 14. oktobar 1999 **19, 75**
 Rommelfanger v. Germany (odl.), 6. septembar 1989 **33**

S

Serif v. Greece, 14. decembar 1999 **37, 65**
 Sidiropoulos and others v. Greece, 10. jul 1998 **17**
 Siebenhaar v. Germany, 3. februar 2011 **33**
 Sinan Işık v. Turkey, 2. februar 2010 **20**
 Sluijs v. Belgium, 9. septembar 1992 **68**
 Stedman v. the United Kingdom (odl.), 9. april 1997 **31**

Stefanov. v. Bulgaria (prijateljsko poravnanje), 3. maj 2001 **46**
 Sunday Times v. the United Kingdom (no. 1), 26. april 1979 **39**
 Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, 16. decembar 2004 **30–31, 38, 59, 63–65, 83**
 Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine, 14. jun 2007 **40–41**

T, U, V

- Taştan v. Turkey, 4. mart 2008 **46**
- Thlimmenos v. Greece (GC), 6. april 2000 **33, 46, 80-81**
- Tsirlis and Kouloumpas v. Greece, 29. maj 1997 **46**
- Ülke v. Turkey, 24. januar 2006 **46**
- Valsamis v. Greece, 18. decembar 1996 **15, 29, 68**
- Van den Dungen v. the Netherlands (odl.), 22. februar 1995 **14, 19, 23-24, 27**
- Verein "Kontakt-Information-Therapie" (KIT) and Sigfried Hagen v. Austria (odl.), 12. oktobar 1988 **27**
- Vereinigung Bildender Künstler v. Austria, 25. januar 2007 **73**
- Vergos v. Greece, 24. jun 2004 **63**
- Vogt v. Germany, 26. septembar 1995 **17, 20, 33**

W, X, Y, Z

- W. and D.M., M. and H.I. v. the United Kingdom (odl.), 6. mart 1984 **69**
- Wingrove v. the United Kingdom, 25. novembar 1996 **44, 73**
- X **70**
- X and Church of Scientology v. Sweden (odl.), 5. maj 1979 **26, 70**
- X v. Austria (odl.), 15. februar 1965 **56**
- X v. Austria (odl.), 15. oktobar 1981 **19**
- X v. Denmark (odl.), 8. mart 1976 **25**
- X v. Germany (odl.), 10. mart 1981 **16-17**
- X v. Germany (odl.), 5. jul 1977 **45**
- X v. the United Kingdom (odl.), 12. jul 1978 **42**
- X v. the United Kingdom (odl.), 12. mart 1981 **23, 25**
- X v. the United Kingdom (odl.), 18. maj 1976 **56**
- X v. the United Kingdom (odl.), 4. oktobar 1977 **19**
- X v. the United Kingdom (odl.), 5. mart 1976 **55**
- Young, James and Webster v. the United Kingdom, 13. avgust 1981 **9**
- Z and T v. the United Kingdom (odl.), 28. februar 2006 **17**

**Generalni direktorat
za ljudska prava i vladavinu prava
Savet Evrope
F-67075 Strasbourg Cedex**

www.coe.int/justice

Profesor Jim Murdoch predaje javno pravo na Univerzitetu u Glazgovu; ranije je bio šef tamošnje Pravne katedre. Njegovi istraživački interesi obuhvataju unutrašnje i evropsko pravo ljudskih prava. Redovno učestvuje na seminarima i u programima studijskih poseta koje Savet Evrope organizuje zemljama Centralne i Istocne Evrope, a posebno je zainteresovan za vansudske mehanizme ostvarivanja ljudskih prava.